

Methodology in Islamic Psychology

Mohammadreza Ahmadi¹

1. Assistant Professor, Department of Psychology, Imam Khomeini Education and Research Institute, Qom, Iran.

m.r.ahmadi313@gmail.com

Received: 2026/05/09; Accepted 2026/08/25

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Methodology is a broad strategy, outline, process, and plan that every researcher adopts in the path of choosing their research method. In other words, methodology encompasses the principles and criteria that guide and manage a research endeavor. In The Cambridge Dictionary of Philosophy, methodology is defined as the inquiry into the methods by which scientists arrive at the presumed facts about the world, and a critical examination of the logical reasons offered for the validity of these methods (Audi, 1995, p. 611). In fact, methodology presents theories about human activities during their scientific and scholarly endeavors (Wright Mills, 2000). Silverman (2000) also believes that methodology is an indicator of the “general approach to studying research topics.” Methodology more directly reflects the researcher’s epistemological position; for example, a researcher who explicitly adopts an empiricist view in acquiring knowledge approaches research topics through data collection rather than through theoretical formulations (Silverman, 2000; cited in Sadiqi, 2007, p. 34).

Choudhury (1989, p. 15) believes that the methodology of every science has presuppositions that precede the paths to reality; moreover, in his view, the methodology of every science is based on epistemology and axioms that determine the theoretical and empirical foundation of every field of science. One aspect of methodology that requires attention is the paradigm or theoretical framework within which the researcher wants to solve a spe-

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

cific problem. In fact, the paradigm is the basic orientation and strategy toward theory and research. The paradigm creates a system of thought for the researcher and is the first step in research methodology. In this system of thought, basic presuppositions include the important questions that must be answered, the puzzles that must be solved, and the research techniques that must be employed. Therefore, before beginning the actual research, the researcher's paradigmatic goal must be determined.

In contemporary humanities, at least three important approaches have been identified so far: (1) the positivist paradigm, (2) the interpretive paradigm, and (3) the critical paradigm. These three paradigms, by mapping the path of scientific research and determining goals, determine how the researcher moves along the path of research (research method). Each of the three paradigms of positivism, interpretivism, and critical theory is influenced by general philosophical foundations such as ontological, theological, epistemological, anthropological, and value-based foundations. Islamic psychology, as an approach, will have a different paradigm alongside other contemporary psychological approaches based on its own foundations. The present study aims to introduce its paradigm and express the methodological framework of this approach.

Research Method: The current research aims to develop the collection of existing knowledge about scientific principles and laws. Therefore, this research belongs to the basic research category in terms of the research objective. In terms of the nature of the method, it is among “descriptive-analytical” research. However, in terms of the way of collecting information, it is considered library and documentary. In this research, firstly, by referring to reliable sources in methodology, the description and identification of the types of methodological paradigms in human sciences were discussed. Then, the characteristics and principles governing them were studied and analyzed in a systematic way, and then conclusions were drawn. For this purpose, the researcher described and analyzed the accepted paradigm and its governing principles in the field of Islamic psychology by relying on reliable methodological sources and relying on Islamic and psychological sources.

Research Findings: Rational Realism: The Chosen Paradigm in Islamic Psychology
The research findings showed that none of the three paradigms (positivism, interpretivism, and critical theory) can be accepted in the Islamic psychology approach. The paradigm accepted in this approach is the “rational realism paradigm.” In the methodological approach of Islam, this naturally originates from the Islamic worldview, especially its epistemological foundations, and is completely consistent with it. Islam considers man

to be a realistic being who is always curious to discover the truth. All scientific endeavors of man are to discover the facts. Allameh Mesbah Yazdi (RA) says: “Since man’s truth-seeking nature seeks to understand reality, in the position of acquiring knowledge, it requires a scientific education that clearly shows him the true reality. The requirement of man’s truth-seeking nature is not merely to find a belief. What satisfies man’s nature and his truth-seeking desire is acquiring knowledge in accordance with reality and reaching the stage of certainty and moving away from ignorance, doubt, and conjecture” (Mesbah Yazdi, 1998, Vol. 2, p. 109).

For discovering reality, four tools are available to man: senses, rational argumentation, intuition, and revelation. Depending on the nature of the subject, one or sometimes all of these methods are employed to reach reality (as it is). Human reason, which is the faculty for measuring findings against reality, constantly examines human findings and measures them against the realities of the empirical, rational, intuitive, and revealed domains, and continuously sifts them to reach the final reality, which is certain knowledge (Mesbah Yazdi, 2010, pp. 35-139). Therefore, the Islamic paradigm in method can be considered “rational realism,” meaning that man is always seeking to discover reality. Since human realities are divided into four categories: sensory, rational, intuitive, and revealed, man tries to discover reality in each of these four domains. The faculty and psychological mechanism that always distinguishes the genuine from the counterfeit in all four domains is human reason (ibid.).

This paradigm follows the following principles:

1. Using Different Methods: In the human epistemological system, various methods of cognition are recognized; because in reality, comprehensive and all-encompassing knowledge of man and his characteristics is not possible except by using all various methods, and one cannot achieve a correct and comprehensive knowledge of man by relying on only one method. This pluralism in methods and tools of cognition provides a better basis for identifying the subtleties and details of human personality formation, quantitative and qualitative changes, and also the characteristics of each stage of human evolution and development. Although each of these methods has its own degree of validity and reliability, the human cognitive system gains knowledge of the appearances of things through the senses, reaches the perception of universals through reason and rational argumentation, becomes aware of what is beyond the reach of sense and reason through transmitted reports and reference to documents, and gains knowledge of the self and inner states of man

through present knowledge (*'ilm al-ḥuḍūrī*) and inner intuition. Therefore, it can be said that the Islamic psychology approach recognizes many ways in the path of discovering external realities and recognizing the laws governing the human psyche.

2. Using Quantitative and Qualitative Methods: Research method scholars in behavioral sciences also emphasize the multiplicity of ways of achieving cognition and consider the “scientific” (empirical) method merely as one of the sources of cognition (not the only method of cognition), and alongside it, they mention other sources of cognition, and even consider them necessary for understanding the existing situation and achieving comprehensive and all-encompassing knowledge. Mowli (1970) writes: A geographical map of a city shows the situation of different regions of that city and shows their physical relationship with each other. The more accurate and detailed the map, the better the realities related to the regions are depicted. The use of maps that have the desired accuracy facilitates related activities. Various fields of human knowledge in general, and behavioral sciences in particular, can be imagined like maps, but these maps, in addition to depicting phenomena and the relationships between them, also serve other purposes; including explaining the factors that create these phenomena and predicting how they will evolve in the future. In this case, by achieving knowledge in the realm of a field of knowledge, one can describe phenomena, predict how they occur, reveal how to control them, and finally achieve the set of theoretical relationships among them. In general, man throughout the history of his life has used various methods to compile a map of the realities of the world around him. The various sources of human cognition can be categorized as follows: (a) reference to an authoritative source; (b) methods based on spiritual wayfaring; (c) rationalist method; (d) scientific method (Mowli, 1970; cited in Sarmad et al., 1997, p. 19).

Therefore, as behavioral science methodologists also acknowledge, the scientific (empirical) method is only one of the methods of cognition in the path of discovering the laws, principles, and theories governing phenomena and events. Sarmad et al., after quoting Mowli, write: One of the first ways of cognition that has been used by mankind is the use of the opinions and information of authoritative references. Reference books and their use also constitute a kind of reference to an authoritative source. Spiritual wayfaring is also another way of cognition. Similarly, in the rationalist method, the body of knowledge is acquired through logical laws and argumentation (deductive-inductive). The scientific method is only one of the ways to reach cognition, which books and methodological

sources (research method) in behavioral sciences deal exclusively with this last method, i.e., the “scientific method” (ibid., p. 20).

It should be noted that the knowledge and cognition discussed in contemporary humanities is not certain knowledge in the specific sense (one hundred percent certainty), but rather knowledge that “can be trusted and is reassuring”; because this level of knowledge is also called “science,” and people in their daily lives act upon this level of knowledge, trust it, and shape their behaviors based on this trust. The reason and custom of society members also base their interactions on the realism of this level of science; similarly, researchers and thinkers in their empirical findings trust and rely on it and confirm its realism and narration from outside and inside. The Qur’an also refers to this level of cognition with the word “knowledge” (‘ilm). For example, in two chapters of Sūrat al-Naḥl and verse 5 of Sūrat al-Ḥajj, while stating that man at birth knows nothing and it is as if his mind is a white tablet that is gradually filled through the senses and reason, or more precisely, gradually realizes along with achieving mental forms; also, man due to longevity and aging loses all those acquired knowledge and learned information and forgets all the principles he has learned, and sometimes even forgets concepts and does not remember any of them. In any case, based on these two verses, the collection of human knowledge, whether obtained through the senses or reason, is called “knowledge”; thus, from the Qur’an’s perspective, all rational arguments and also information and awareness obtained through the senses for man are true knowledge and cognition, and these terms are not exclusively limited to rational or sensory knowledge or certain knowledge in the specific sense. Rather, their realm is general and extensive (Hosseinzadeh, 2008, p. 151).

Although the findings of contemporary psychology mostly rely on the empirical method and the use of the tools of the external senses, it seems that detailed (deep and comprehensive) knowledge of human perceptual abilities, capabilities, motivations, and inclinations is the correct way to understand the contexts and talents and actualities that constitute man; therefore, all methods proposed for knowing man must be able to identify these matters in detail. A successful method of cognition is one that provides comprehensive and reliable knowledge of all human abilities, capacities, and characteristics (Vaezi, 2012, p. 74).

Therefore, it is not only unnecessary to introduce necessarily a unique method for knowing man and his characteristics from among the methods of cognition, but the analysis of methods, the realm and capabilities of each of the ways of cognition, may lead research-

ers to the conclusion that the reasonable and correct way is to use a combination of several methods of cognition. Of course, in contemporary psychology, the dominant view is that the only method of knowing human phenomena is the method of using the external senses and seeking help from sense and experience. However, it must be acknowledged and accepted that observing the behavior of human individuals and the stages of growth and learning in children, and empirical research in psychological and biological aspects of man, provides useful information about the empirical characteristics of man; nevertheless, the truth of man cannot be defined exclusively based on this empirical data, because many dimensions of human existence are beyond the reach of observation and experience of a researcher who observes from the outside; for example, man's inner life and his deep emotional and spiritual tendencies are not empirically verifiable, and usually those researchers who have tried to define man using the empirical method that is verifiable and confirmable have erred and fallen into the fallacy of "essence and aspect." The essence of this fallacy is that they consider one aspect of a thing as the essence and entirety of that thing (Vaezi, 2012, p. 74). Therefore, many scientific research that has sought to identify man and the factors affecting human personality and behavior have not been immune from this fallacy. The discovery of each of the factors affecting human personality, nature, and life has led some researchers and psychologists to define man based on that same factor and characteristic, and without paying attention to other factors affecting the formation of human personality and identity, they have ignored other dimensions of his existence and have placed one existential dimension of man in place of his entire personality; for example, Freud emphasizes one of human instincts as the main factor constituting his identity and personality, or behaviorist psychologists define man as an animal with unlimited learning power (ibid., p. 75).

On the other hand, with a little precision in the empirical method emphasized by contemporary psychology, the use of present knowledge and benefiting from the method of inner intuition is done secretly and covertly; because when empirical researchers go to the subjects to collect their information, in fact, in this method, they use tools such as questionnaires and interviews to discover the laws and characteristics existing in man and how changes occur in him. They emphasize the method of observation and objective experience in this way, unaware that if this method is looked at well and with sufficient precision, it will be clear that the researcher has collected research data secretly and un-

intentionally through the method of introspection; because when subjects want to report their perceptions, feelings, and emotions and answer the interviewer's questions in an interview or mark one of the multiple options in a questionnaire, they must go within themselves and consider their inner findings through introspection and present knowledge, and then report it to the examiner (in the interview) or transfer and write it on the answer form in the questionnaire; in fact, this is the same method of introspection and present awareness that has come to help and the empirical method uses it secretly. Although contemporary psychology explicitly states that the empirical method is only based on objective and observable findings and should not use the introspection method, and in other words, the period of introspection research method is over and belongs to the time when psychology was in the lap of philosophy. Perhaps this is why Ernst Cassirer, in criticizing the empirical method of contemporary psychology, emphasizes the introspection method as one of the methods of cognition and research in behavioral sciences, although he does not consider it complete but considers it incomplete and believes that the introspection method can only know a small part of man.

Shaleh (1929) writes: When the psychologist studies inner life within himself, he uses the mental method, and when he studies inner life in others, he uses the objective method. The mental method is the first method that has been used in the study of psychology since ancient times, and only from the second half of the nineteenth century onwards have psychologists paid attention to the objective method! Some psychologists have considered these two methods completely opposite and contradictory and have preferred one over the other, while today the dominant theory is that both methods should be used together; as Ribot (one of the French psychologists), who initially criticized the mental method severely and tried to show the advantage of the objective method, finally acknowledged the importance of the mental method and considered it the fundamental method in psychology and even a necessary condition for other methods! (Shaleh, 1929; cited in Mahdavi, 1999, p. 137).

Perhaps it is for this reason that Wundt, the founder of the voluntarism school, claimed that although natural events can be explained according to the facts, psychological events cannot be justified in this way; therefore, the methods used by natural sciences are not suitable for psychology. Wundt believed that voluntary actions are lawful, but the laws governing these actions cannot be examined experimentally; therefore, Wundt believed

that higher functions cannot be examined through experiment, but rather only through historical analysis and natural observation of psychologists (Herganhan, 2010, p. 381). This school, by proposing the introspection method, opened a different space for the formation of human cognition and awareness of human phenomena and the rules governing them for researchers.

Some researchers have said: “Without resorting to the introspection method and without immediate present awareness of feelings, emotions, perceptions, and thoughts, the field of human psychology cannot be determined; however, it must be accepted that if we want to proceed only in this way, we will never be able to grasp the comprehensive nature of man. The introspection method only illuminates the small part of human life that individual experience is capable of perceiving, and will never be able to reach the vast field of all human phenomena, even if we succeed in collecting and mixing all information, we will still make a very poor and distorted picture of human reality” (Cassirer, 1994, p. 24); therefore, a part of human cognition is through cognitions obtained through present knowledge, because man finds his own self, psychological states, mental forms, and psychological actions (will) through present knowledge (Naqd-e Makāteb, p. 68).

Psychoanalysts such as Freud also criticized the conventional empirical method in psychology and do not consider it the only criterion for identifying the laws governing man and human behavior, and therefore emphasize their own psychoanalytic method and clinical method, which are a kind of inner intuition and individual reception.

Discussion and Conclusions: The chosen paradigm in the approach of Islamic psychology is the “rational realism paradigm.” Because this approach is on the path of discovering external facts and understanding the rules governing the human psyche. On the other hand, since human realities are divided into four categories: sensory, rational, intuitive, and revealed, the researcher will try to discover the reality in each of these four areas. Also, since the faculty and psychological mechanism that distinguishes the genuine from the counterfeit in these four domains is human reason, it has been considered rational. In sum, this paradigm follows principles that include:

1. Using Different Methods: Pluralism in methods and tools of cognition provides a better basis for identifying the subtleties and details of humans, how personality is formed, quantitative and qualitative changes, and also the characteristics of each stage of human evolution. The human cognitive system gains knowledge of the appearances of things

through the senses, reaches the perception of universals through reason and rational argumentation, becomes aware of what is beyond the reach of sense and reason through transmitted reports and reference to documents, and gains knowledge of the self and inner states of man through present knowledge and inner intuition.

2. Using Quantitative and Qualitative Methods: Considering the challenges and obstacles in each of the quantitative and qualitative methods, the use of the integrated quantitative-qualitative method in the Islamic approach can be a solution.

3. Using Experimental Studies for Benchmarking: Sometimes the subject of research is a problem that has not been researched or very little. In such cases, the possibility of quantitative research is practically not possible. Rather, such problems are first studied with a qualitative method on the theoretical basis, so that the field of study is provided in an objective and external environment, and the problem is tested with experimental studies.

4. The Authority of Reason: This approach is called rational because reason is the final authority in establishing all methods and confirming findings in various methods.

Keywords: Methodology, Islamic Psychology, Rational Realism Paradigm, Paradigm, Qualitative and Quantitative Methods.

Cite this article: Ahmadi, Mohammadreza (2026). Methodology in Islamic Psychology, *Journal of Studies in Islam and Psychology*, 20(41): 73-113.

روش‌شناسی در روان‌شناسی اسلامی

محمدرضا احمدی^۱

۱. دانشیار گروه روان‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

m.r.ahmadi313@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۱۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۰۳

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: روش‌شناسی راهبرد کلان یا طرح کلی یا فرایند و برنامه‌ای است که هر محقق در مسیر انتخاب روش تحقیق خود اتخاذ می‌کند؛ به عبارت دیگر روش‌شناسی شامل اصول و معیارهایی است که یک پژوهش را مدیریت و راهبری می‌کند. روش‌شناسی هر علمی پیش‌فرض‌هایی دارد که مقدم بر مسیرهای ورود به واقعیت هستند و هر علمی، مبتنی بر معرفت‌شناسی و اصول موضوعه‌ای است که زیربنای نظری و تجربی هر حوزه‌ای از علم را مشخص می‌کند. یکی از جنبه‌های روش‌شناسی همان پارادایم یا چارچوب نظری است که پژوهشگر می‌خواهد مسئله خاصی را در ضمن آن حل کند؛ در واقع پارادایم نخستین گام در روش‌شناسی پژوهش است که یک نظام فکری برای پژوهشگر ایجاد می‌کند. در این نظام فکری، پیش‌فرض‌های اساسی شامل سؤالات مهمی می‌شوند که باید پاسخ داده شوند، معماهایی که باید حل گردند و نیز فنون تحقیقاتی که باید به کار گرفته شوند. پس قبل از شروع به اصل پژوهش باید هدف پارادایمی پژوهشگر مشخص شود. در علوم انسانی معاصر، تاکنون دست کم سه رویکرد مهم به چشم می‌خورد: ۱. پارادایم اثبات‌گرایی؛ ۲. پارادایم تفسیری و ۳. پارادایم

انتقادی. این سه پارادایم با ترسیم مسیر پژوهش‌های علمی و تعیین اهداف، چگونگی حرکت محقق را در مسیر پژوهش (روش آن) تعیین می‌کند. هر یک از پارادایم‌های سه‌گانه اثبات‌گرایی، تفسیری و انتقادی از مبانی فلسفی عامی همچون مبانی هستی‌شناختی، الهیاتی، معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی متأثر است. روان‌شناسی اسلامی به عنوان یک رویکرد در کنار دیگر رویکردهای روان‌شناسی معاصر متکی بر مبانی خود از پارادایم متفاوتی برخوردار خواهد بود. پژوهش حاضر درصدد است ضمن معرفی پارادایم آن به بیان چارچوب روشی این رویکرد بپردازد.

روش پژوهش: این تحقیق درصدد توسعه مجموعه دانسته‌های موجود درباره اصول و قوانین علمی است؛ بنابراین پژوهش پیش‌رو به لحاظ هدف تحقیق در دسته پژوهش‌های بنیادی است و از نظر ماهیت روش در شمار پژوهش‌های «توصیفی-تحلیلی» قرار می‌گیرد، اما به لحاظ نحوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و اسنادی به شمار می‌رود. در این تحقیق، نخست با مراجعه به منابع معتبر در روش‌شناسی به توصیف و شناسایی انواع پارادایم‌های روشی در علوم انسانی پرداخته شد. پس از آن به صورت نظام‌دار ویژگی‌ها و اصول حاکم بر آنها مورد مطالعه، تجزیه و تحلیل قرار گرفت و سپس نتیجه‌گیری شد؛ بدین‌منظور پژوهشگر از طریق منابع معتبر روشی و با تکیه بر منابع اسلامی و روان‌شناختی به پارادایم مورد پذیرش و اصول حاکم بر آن در قلمرو رویکرد روان‌شناسی اسلامی به توصیف و تحلیل آن پرداخت.

یافته‌های پژوهش: نتایج تحقیق نشان داد هیچ‌یک از پارادایم‌های سه‌گانه (اثبات‌گرایی، تفسیری و انتقادی) نمی‌تواند در رویکرد روان‌شناسی اسلامی مورد پذیرش قرار گیرد. پارادایم پذیرفته‌شده در این رویکرد «پارادایم واقع‌گرایی عقلانی» است. این رویکرد روش‌شناختی از جهان‌بینی اسلامی سرچشمه می‌گیرد. اسلام انسان را موجودی واقع‌طلب و همواره کنجکاو برای کشف واقع می‌داند. همهٔ تکاپوهای علمی انسان برای کشف واقعیت‌ها بوده، و مبتنی بر فطرت حقیقت‌جوی اوست. پارادایم واقع‌گرایی عقلانی تابع اصول و قواعدی است که عبارتند از: ۱. بهره‌گیری از روش‌های مختلف به منظور کشف واقعیت‌های مورد مطالعه و نه انحصار در روشی خاص؛ ۲. بهره‌گیری از روش‌های کمی، کیفی و آمیخته به منظور پی‌بردن به تمام ابعاد وجودی انسان در مقابل انحصار در روش کمی، کیفی یا هر روش انحصاری دیگر و ۳. مرجعیت عقل در تثبیت همه روش‌ها و تأیید نهایی یافته‌ها در روش‌های گوناگون.

بحث و نتیجه‌گیری: پارادایم مختار در رویکرد روان‌شناسی اسلامی «پارادایم واقع‌گرایی عقلانی» است؛ زیرا این رویکرد در مسیر کشف واقعیت‌های بیرونی و شناخت قانونمندی‌های حاکم بر روان انسان است. از سوی دیگر با توجه به آنکه واقعیت‌های انسانی به چهار دسته حسی، عقلانی، شهودی و وحیانی تقسیم می‌شوند، پژوهشگر درصدد کشف واقعیت در هر یک از این چهار عرصه برخواهد آمد. البته این پارادایم از اصولی پیروی می‌کند که عبارتند از: الف) بهره‌گیری از روش‌های مختلف: کثرت‌گرایی در روش، زمینه را برای شناسایی جزئیات روان‌شناختی انسان، چگونگی شکل‌گیری شخصیت، تغییرات کمی و کیفی و نیز ویژگی‌های هر یک از مراحل تحول انسان، بهتر فراهم می‌کند؛ به بیان دیگر رویکرد روان‌شناسی اسلامی در مسیر کشف واقعیت‌های بیرونی و شناخت قانونمندی‌های حاکم بر روان انسان راه‌های فراوانی را به رسمیت می‌شناسد؛ ب) بهره‌گیری از روش‌های کمی و کیفی: با توجه به چالش‌ها و موانعی که در هر یک از دو روش کمی و کیفی، استفاده از روش تلفیقی کمی- کیفی در رویکرد اسلامی می‌تواند راهگشا باشد؛ ج) بهره‌گیری از مطالعات تجربی جهت محک‌زدن: گاهی مسئله مورد پژوهش یک مسئله‌ای است که تاکنون درباره آن یا هیچ پژوهشی صورت نگرفته و یا بسیار اندک است. در چنین مواردی نیز امکان پژوهش به روش کمی عملاً امکان‌پذیر نیست، بلکه نخست با روش کیفی مبنای نظری چنین مسئله‌هایی بررسی می‌شود که زمینه مطالعه آن در یک محیط عینی و خارجی فراهم شود تا بتوان با مطالعات تجربی آن مسئله را محک زد؛ د) با توجه به آنکه قوه و سازوکار روان‌شناختی‌ای که سره از ناسره را در عرصه‌های حسی، عقلانی، شهودی و وحیانی با قوه عقل تشخیص می‌دهد، این رویکرد را «واقع‌گرایی عقلانی» می‌نامند.

واژگان کلیدی: روش‌شناسی، روان‌شناسی اسلامی، روش‌های تلفیقی، واقع‌گرایی عقلانی.

استناد: احمدی، محمدرضا (۱۴۰۵). روش‌شناسی در روان‌شناسی اسلامی. مجله مطالعات اسلام و روان‌شناسی ۲۰(۴۱): ۷۳-۱۱۳.

مقدمه

روشن‌شناسی راهبرد کلان یا طرح کلی یا فرایند و برنامه‌ای است که هر محققى در مسیر انتخاب روش تحقیق خود اتخاذ می‌کند؛ بر این اساس می‌توان گفت روشن‌شناسی شامل اصول و معیارهایی است که یک پژوهش را مدیریت و راهبری می‌کند. فرهنگ اصطلاحات فلسفی کمبریج^۱ در تعریف روشن‌شناسی می‌نویسد: روشن‌شناسی به دنبال بررسی روش‌هایی است که دانشمندان به واسطه آن به حقایق مفروض مربوط به جهان دست می‌یابند و نقادانه به بررسی دلایل منطقی ارائه شده برای صحت این روش‌ها می‌پردازند (آودی،^۲ ۱۹۹۵، ص ۶۱۱)؛ در واقع روشن‌شناسی نظریه‌هایی درباره فعالیت‌های انسان به هنگام تلاش‌های علمی و مطالعاتی آنها ارائه می‌دهند (رایت میلز،^۳ ۲۰۰۰). سیلورمن^۴ نیز معتقد است روشن‌شناسی نشانگر «رویکرد کلی به مطالعه موضوعات پژوهش» است. روشن‌شناسی به صورت مستقیم‌تری حکایت از موضع معرفت‌شناختی پژوهشگر دارد؛ برای مثال پژوهشگری که آشکارا دیدگاه تجربه‌گرایی را در کسب دانش اتخاذ می‌کند، بیش از آنکه از راه صورت‌بندی‌های نظری به موضوعات پژوهش نزدیک شود از طریق جمع‌آوری داده‌ها دست به چنین کاری زده است (سیلورمن، ۲۰۰۰)؛ به نقل از صدوقی، ۱۳۸۶، ص ۳۴).

چودهارى^۵ معتقد است روشن‌شناسی هر علمی پیش‌فرض‌هایی دارد که مقدم بر مسیرهای ورود به واقعیت هستند؛ همچنین از نظر وی روشن‌شناسی هر علمی مبتنی بر معرفت‌شناسی و اصول موضوعه‌ای است که زیربنای نظری و تجربی هر حوزه‌ای از علم را مشخص می‌کند (چودهارى، ۱۹۹۸، ص ۱۵). یکی از جنبه‌های روشن‌شناسی که لازم است به آن توجه شود، پارادایم یا چارچوب نظری است که پژوهشگر می‌خواهد مسئله‌ای خاص را در ضمن آن حل کند؛ در واقع پارادایم جهت‌گیری و راهبرد پایه‌ای به تئوری و پژوهش است. پارادایم، نظام فکری برای پژوهشگر ایجاد می‌کند و نخستین گام در روشن‌شناسی پژوهش است. در این نظام فکری، پیش‌فرض‌های اساسی شامل سؤالات مهمی می‌شوند

-
1. Cambridge Dictionary
 2. Audi, Robert
 3. Wright Mills
 4. Silverman
 5. Choudhury, M.

که باید پاسخ داده شوند، معماهایی که باید حل گردند و فنون تحقیقاتی که باید به کار گرفته شوند. پس قبل از شروع به اصل پژوهش باید هدف پارادایمی پژوهشگر مشخص شود. در علوم انسانی معاصر، تاکنون دست کم سه رویکرد مهم مطرح به چشم می خورد: ۱. پارادایم اثبات گرایی؛ ۲. پارادایم تفسیری و ۳. پارادایم انتقادی. این سه پارادایم با ترسیم مسیر پژوهش های علمی و تعیین اهداف، چگونگی حرکت محقق را در مسیر پژوهش (روش پژوهش) تعیین می کند.

پارادایم اثبات گرایی در فضاهاى مختلف علمى به نام هاى متفاوت خوانده مى شود. معروف ترین این نام ها اثبات گرایی^۱ است. تجربه گرایی و رفتارگرایی نیز برای اشاره به همین رویکرد روش شناختی است. اثبات گرایان به شدت بر دانشی اعتماد می کنند که از ادراک حسی مانند مشاهده و تجربه مستقیم به دست می آید. از نگاه پوزیتیویسم، ملاک درستی یک واقعیت این است که کسی درستی آن را دقیقاً ببیند و آن را به همین نحو گزارش کند. اثبات گرایی البته عقل و منطق را نیز به کار می برند، ولی معتقدند عقل و منطق باید از پشتوانه تجربه عینی و مستقیم برخوردار باشد (جاناتون و کنوتسن،^۲ ۱۹۹۸). اصول مورد قبول پارادایم اثبات گرایی عبارتند از: ۱. پدیدارگرایی؛^۳ به معنای آنکه اشیا همان چیزی هستند که در ظاهر نمودار می شوند، پس موضوع دانش همان چیزی است که فقط در تجربه نمودار و آشکار می شود و در نتیجه شناخت واقعیت های فراحسی انکار می شود. ۲. نام گرایی؛^۴ یعنی هر مفهوم انتزاعی مورد استفاده در تبیین های علمی نیز باید برآمده از تجربه باشد. براساس این دیدگاه، مفاهیم متافیزیکی در مورد امور مشاهده ناپذیر صرفاً کلمات و نام هایی (نشانه هایی) هستند که وجود عینی و واقعی ندارند؛ ۳. مادی گرایی؛^۵ به معنای آنکه موجودات منحصر به امور مادی اند و موجود غیر محسوس وجود ندارد، انسان نیز موجودی کاملاً مادی است و هیچ جنبه غیر مادی در او وجود ندارد و ۴. تأکید بر روش کمی؛ یعنی روش های کمی و تجربی مورد استفاده در علوم طبیعی باید در مطالعات علوم انسانی و اجتماعی نیز به کار رود تا به آن اعتبار بخشد. این پارادایم بر برخی مکاتب روان شناسی و به ویژه مکتب رفتارگرایی

1. positivism

2. Jonathon, M. & Knutsen, T. L.

3. Phenomenalism

4. Nominalism

5. Materialism

حاکم است. رفتارگرایان معمولاً همه جهان هستی و از جمله انسان را به طور کامل مادی می‌دانند؛ به همین دلیل پیروان این مکتب تلاش کرده‌اند دینداری انسان را به صورت کمی و تجربی همانند پدیده‌های فیزیکی بررسی کنند. مطالعه آزمایشگاهی رفتار دینی، بررسی به شیوه صرفاً همبستگی، بررسی پایه‌های زیستی رفتار دینی که در کتاب دیوید ولف و هود و اسپیلکا در چند فصل آمده، از پارادایم و نگاه اثبات‌گرایی در تبیین وقایع انسانی برخاسته است (ولف، ۱۹۹۷).

پارادایم تفسیری: در این پارادایم تنها راه عینیت‌بخشی به علم و ارزش معرفتی آن، بهره گرفتن از روش تجربی نیست، بلکه به جای پیروی کردن از معیارهای سخت‌گیرانه نظریه علمی از تحلیل و تفسیر رویدادها بهره می‌برد؛ در نتیجه افراد متفاوت ممکن است یک رویداد را به صورت‌های مختلف تفسیر کنند. این پارادایم تابع اصولی است که عبارتند از: الف) جهانی که ما به مطالعه آن می‌پردازیم، مجرد و مستقل از شخص مشاهده‌گر نیست؛ ب) تجربه و مشاهدات به جهان‌بینی محقق بستگی دارد. اینها خنثی نبوده، ناگزیر در میان همه پژوهشگران یکسان نیستند؛ ج) گزاره‌های بیانگر مشاهدات ممکن است با سوگیری آمیخته باشند و به صورت‌های مختلف قابل فهم می‌باشند؛ د) گزاره‌های واقع‌بنیاد نیز ارزش - آمیخته‌اند؛ ه) دانش به صورت فردمحور به دست می‌آید و به همین نحو هم پذیرفته می‌شود؛ و) ارزش در فهم دخالت دارد و ممکن است بیش از یک راه برای فهمیدن وجود داشته باشد (جاناتون و کنوتسن، ۱۹۹۸، ص ۱۲). رویکرد روان‌تحلیلیگری در پارادایم تفسیری قرار می‌گیرد؛ زیرا این رویکرد همانند مفسر متون نوشتاری، اعمال و تجربه‌های افراد را تأویل و تفسیر می‌کند. همین امر سبب می‌شود روان‌تحلیلیگرانی مانند فروید، یونگ، آدلر و استکل تفسیرهای متفاوتی از یک تجربه یا واقعیت خارجی را ارائه دهند (آیزنک؛ به نقل از کریمی، ۱۳۷۹، ص ۲۳۵-۲۳۹)؛ برای مثال به اعتقاد فروید، دین در اصل چیزی نیست غیر از امری روان‌شناختی که به جهان بیرون فراقنی می‌شود. فروید آنچه را که دقیقاً فراقنی می‌شود، در بررسی زندگی لئوناردو داوینچی به روشنی بیان می‌کند. فروید می‌گوید: از آنجاکه لئوناردو خارج از ازدواج رسمی متولد شد و ظاهراً چند سال اول زندگی‌اش پدر نداشت، تعجبی ندارد که در او زمینه‌های رویگردانی از دین پدید آمد. لئوناردو که از تهدید و ارباب حضور پدر در اوایل کودکی به دور بود، خود را به طور ویژه از قیدوبندهای قدرت برتر از جمله قیدوبندهای دین آزاد و رها یافت. در مقابل، یونگ دینداری را برخاسته از ذات انسان و از ضرورت‌های زندگی انسانی می‌داند. یونگ

می‌گوید: در میان همه بیمارانی که در نیمه دوم زندگی بودند - بیش از ۳۵ سال سن داشتند - حتی يك نفر هم نبود که آخرین علاج مشککش یافتن نگرشی دینی به زندگی نباشد؛ بنابراین منطقی است بگوئیم علت بیماری‌شان این بود که تک‌تک آنان از آنچه ادیان زنده همه اعصار برای پیروانشان مهیا کرده‌اند، محروم بودند؛ همچنین منطقی است بگوئیم که هیچ‌یک از آنها تا نگرش دینی خود را دوباره به‌دست نیاورد، واقعاً درمان نشد.

چنان‌که می‌بینیم این دو دانشمند هر دو در زمره پارادایم تفسیری‌اند، ولی نگرشی کاملاً مخالف در ارتباط با دین دارند؛ به‌ویژه فروید که پیوسته درصدد بود دین را از زندگی انسان محو کند و همه تلاش‌هایش همین امر را نشان می‌دهد. فروید در همین زمینه کتاب آینده یک پندار را نوشت. ولف (۱۹۹۷) می‌گوید: فروید بی‌دینی معمولی نبود که صرفاً به ادعاهای دین بی‌اعتنا باشد، بلکه به‌نظر می‌رسد دین در درون او تنفیری جدی پدیدآورده بود. این امر دست‌کم نسبت به اعتقادات کاتولیک‌ها که سنت مسلط در فرایبرگ و وین بود، به روشنی نمایان است. تنفر فروید از دین حتی اعمال دینی یهود را دربرمی‌گرفت؛ به‌طوری‌که او از تمام مراسم دینی تنفر داشت. فروید در مراسم ازدواج یکی از دوستانش که براساس سنت یهود برگزار شد، با وحشت و انزجاری بهت‌آور شرکت کرد. او دو سال بعد وقتی خودش می‌خواست ازدواج کند، این مسئله را به استهزا گرفت که یا باید مرام پروتستان‌ها را بپذیرد و براساس آن عمل کند یا دولت از او می‌خواهد ازدواجش طبق سنت یهودی باشد. سرانجام فروید دعا‌های عبری را فراگرفت که خودش می‌بایست در اثنای مراسم ازدواج می‌خواند و برای رعایت حال او به ساده‌ترین صورت ممکن در نظر گرفته شده بود؛ همچنین او وقتی ازدواج کرد، با سنگ‌دلی تمام درصدد برآمد عروس خود را از تعلیمات جامعه یهودی منصرف کند که در آن پرورش یافته بود. فرزندانش نیز مجبور بودند به دور از هرگونه آموزشی درباره تکالیف یهود پرورش یابند (ولف، ۱۹۹۷).

پارادایم انتقادی: این پارادایم که به واقع‌گرایان متعالی، واقع‌گرایان ارتباطی، واقع‌گرایان انتقادی و واقع‌گرایان تجربی نیز شناخته می‌شوند؛ برخی ویژگی‌های چشمگیر دو رویکرد طبیعت‌گرا و ساختارگرا را درهم می‌آمیزند (جاناتون و کنوتسن، ۱۹۹۸). این پارادایم که در دهه ۱۹۳۰ مبتنی بر سنت‌های فکری آلمان تأسیس شد بر این باور است که انسان‌ها در فضای اجتماعی خاصی زاده می‌شوند و خود، آن را نیافریده‌اند. فضای اجتماعی می‌کوشد از طریق وضع ایدئولوژی‌ها و باورهایی که برای اثبات یا نفی

آن دلیل قاطعی وجود ندارد، سلطه خود را اعمال کند؛ بر این اساس وظیفه علوم انسانی آن است که چنین ساختارهای سلطه را شناسایی کرده، درصدد حذف آن برآید. طبق این دیدگاه، قوانین تغییرناپذیر و ثابتی درباره رفتار انسان وجود ندارد. دانش از راه فرایند جهت‌گیری جدلی - بازنگرانه تغییر و توسعه می‌یابد که خود پیوسته به محو نادانی و درک مخدوش می‌انجامد و بینش‌های آگاهی‌بخش‌تری به‌دست می‌دهد. بر این اساس تعمیم در دانش و معرفت‌شناسی انتقادی زمانی روی می‌دهد که ترکیبی از ارزش‌ها و مقتضیات اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، قومی و جنسیتی در محیط‌های خاص با هم منطبق شوند و تلاقی یابند. معیار ارزیابی تبیین‌های درست در این پارادایم، عمل‌گرایانه بودن، موقعیت‌یابی تاریخی، رهایی‌سازی، آگاهی‌بخشی و ایجاد دگرگونی است. روش‌های تحقیق مورد استفاده برای دستیابی به تبیین‌های انتقادی، همان روش‌های کیفی و به صورت دقیق‌تر روش‌های کیفی - انتقادی هستند. روش‌هایی مانند مردم‌نگاری انتقادی، مردم‌نگاری نهادی، روش‌های تاریخی - تطبیقی، روش‌های اسنادی، تحلیل‌های گفتمان، شالوده‌شکنی، نشانه‌شناسی و دیگر روش‌های کیفی که با جهت‌گیری انتقادی به‌کار می‌روند؛ با وجود این، محققان انتقادی استفاده از روش‌های کمی را نیز در صورت لزوم با در نظر گرفتن مواضع بنیادین انتقادی می‌پذیرند (محمدپور، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۵۶-۶۳).

روان‌شناسان انسان‌گرا در جهت‌گیری همانند روان‌شناسان عمقی ذهن‌گرایند، ولی تجربه هشیار را اساساً مهم می‌دانند و در این جهت با آنها تفاوت دارند. آنها با به‌کارگیری انواع اصول روش‌شناختی و سنخ‌شناسی‌های توصیفی بر ظرافت‌ها و دگرگونی‌های موجود در جهان شخصی، به‌ویژه افراد استثنایی تأکید می‌ورزند. ایشان فرایندهای ناهشیار مهم را مسلم می‌دانند و با حمایت از یونگ، نقش بسیار سازنده‌ای به آنها نسبت می‌دهند. این افراد با انتقاد مکرر از دینداری رایج و نهادهای دینی مرسوم به بعضی صور دینی منتخب، به‌ویژه صور دینی ترویج‌کننده استعدادهای مثبت انسان اظهار علاقه می‌کنند (جاناتان و کنوتسن، ۱۹۹۸). تفکر انسان‌گرایانه ویلیام جیمز و همچنین شاگردش جیمز پرات، سنت توصیفی آلمان با پژوهشگرانی مانند رودلف اتو، فردریک هیلر، ادوارد اسپرانگر و کارل گیرگنسون و سنت خاص انسان‌گرایی با دانشمندان انسان‌گرای برجسته مانند گوردن آلپورت، اریک فروم و ابراهام مزلو، رولو می و ویکتور فرانکل را کم‌وبیش دربرمی‌گیرد (ولف، ۱۹۹۷). پارادایم انتقادی از اصولی پیروی می‌کند که عبارتند از: ۱. اصل آگاهی کاذب؛ منظور آن است که مردم در مواردی از یک نظام معنایی

پیروی می‌کنند که برخلاف آنان استوار است. این پیروی نتیجه آگاهی کاذب مردم درباره مصالح آنان است؛ به بیان دیگر مردم از مصالح خود با خبر نیستند، اما به‌طور کاذب فکر می‌کنند که می‌دانند منفعتشان در چیست. نگاه متفکران مکتب انتقادی به موضوع آگاهی کاذب برآمده از آرای مارکس است و مفهومی نیز که در این رابطه مطرح می‌کنند به نوعی تداوم سخنان مارکس درباره آگاهی طبقاتی است. مارکس ایدئولوژی را آگاهی کاذب می‌نامد و معتقد است ایدئولوژی نه دلیل عقلانی دارد و نه دلیل تجربی؛ ۲. اصل قضاوت به جای رهایی از داوری ارزشی؛ برخلاف دو پارادایم اثباتی و تفسیری که معتقد بودند کار محقق ارائه تصویری از آنچه در جامعه وجود دارد و محقق نباید درباره موضوع تحقیق خود قضاوت کند، نه قضاوت و داوری ارزشی درباره درست یا نادرستی آن، پارادایم انتقادی درست در نقطه مقابل این دو پارادایم قرار دارد و یکی از رسالت‌های اصلی خود را صحبت کردن درباره آنچه باید باشد، اعلام می‌کند و به دو رویکرد پیشین به علت تمرکز بر بیان آنچه هست و بی‌تفاوتی در قبال تغییر این هست‌ها انتقاد می‌کند؛ در واقع متفکران پارادایم انتقادی به دنبال این هستند که مبنا و معیاری برای درست یا نادرست بودن تعریف کنند و پس از آن در مطالعات خود مشخص کنند که جامعه تا چه حد با این معیار فاصله دارد و برای رسیدن به این معیارهای هنجاری چقدر باید تغییر کند؛ ۳. اصل دیالکتیک؛ این مفهوم در پارادایم انتقادی سخن از آن دارد که نه‌تنها میان سوژه (به عنوان عامل شناسایی) و ابژه (به عنوان موضوع شناسایی) تفکیک وجود ندارد، بلکه این دو امر متضاد در درون یکدیگر قرار دارند و آنچه وجود دارد ترکیب پیوند نظریه و عمل است؛ به عبارتی دیگر «عمل شناسایی عامل شناسایی، جزئی از موضوع شناسایی است» و موضوع شناسایی هم می‌سازد و هم ساخته می‌شود. نتیجه آنکه در این پارادایم نظریه و عمل از یکدیگر جدا نیستند و نظریه‌پردازی انتقادی (به‌واسطه تلاش برای تغییر جامعه) یک نوع عمل اجتماعی است (دانسی، ۱۳۸۷).

درمجموع هر یک از پارادایم‌های سه‌گانه اثبات‌گرایی، تفسیری و انتقادی از مبانی فلسفی عامی همچون مبانی هستی‌شناختی، الاهیاتی، معرفت‌شناختی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی متأثر است. روان‌شناسی اسلامی به عنوان یک رویکرد در کنار دیگر رویکردهای روان‌شناسی معاصر متکی بر مبانی خود از پارادایم متفاوتی برخوردار خواهد بود. پژوهش حاضر درصدد است ضمن معرفی پارادایم آن به بیان چارچوب روشی این رویکرد بپردازد.

روش پژوهش

تحقیق حاضر درصدد توسعه مجموعه دانسته‌های موجود درباره اصول و قوانین علمی است؛ بنابراین پژوهش پیش‌رو به لحاظ هدف تحقیق در دسته پژوهش‌های بنیادی جای دارد، از نظر ماهیت روش در شمار پژوهش‌های «توصیفی - تحلیلی» قرار می‌گیرد، اما به لحاظ نحوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و اسنادی به شمار می‌رود. در این تحقیق، نخست با مراجعه به منابع معتبر در روشن‌شناسی به توصیف و شناسایی انواع پارادایم‌های روشی در علوم انسانی پرداخته شد. پس از آن به صورت نظام‌دار ویژگی‌ها و اصول حاکم بر آنها مورد مطالعه، تجزیه و تحلیل قرار گرفت و سپس نتیجه‌گیری شد؛ بدین‌منظور پژوهشگر به منابع معتبر روشی و با تکیه بر منابع اسلامی و روان‌شناختی به پارادایم مورد پذیرش و اصول حاکم بر آن در قلمرو رویکرد روان‌شناسی اسلامی به توصیف و تحلیل آن پرداخته شد.

یافته‌های پژوهش

واقع‌گرایی عقلانی؛ پارادایم مختار در روان‌شناسی اسلامی

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد هیچ‌یک از پارادایم‌های سه‌گانه (اثبات‌گرایی، تفسیری و انتقادی) نمی‌تواند در رویکرد روان‌شناسی اسلامی مورد پذیرش قرار گیرد. پارادایم پذیرفته‌شده در این رویکرد «پارادایم واقع‌گرایی عقلانی» است. در رویکرد روش‌شناختی دین اسلام به‌طور طبیعی از جهان‌بینی اسلامی، به‌ویژه مبانی معرفت‌شناختی آن سرچشمه می‌گیرد و کاملاً با آن هماهنگ است. دین اسلام، انسان را موجودی واقع‌طلب و همواره کنج‌کاو برای کشف واقع می‌داند. همهٔ تکاپوهای علمی برای کشف واقعیات است. علامه مصباح یزدی رحمته‌الله می‌گوید: «از آنجاکه فطرت حقیقت‌جویی انسان به دنبال درک واقعیت است، در مقام کسب علم آموزش علمی را اقتضا می‌کند که به‌روشنی واقعیت حقیقی را به وی نشان دهد. مقتضای فطرت حقیقت‌جویی انسان این نیست که صرفاً یک اعتقادی را پیدا کند. آنچه فطرت انسانی و میل حقیقت‌جویی وی را سیراب می‌کند، عبارت است از کسب علم مطابق با واقع و رسیدن به مرحله یقین و دور شدن از جهل و شک و گمان» (مصباح یزدی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۰۹).

برای کشف واقع چهار ابزار حس، استدلال عقلانی، شهود و وحی در اختیار انسان قرار گرفته است که بسته به ماهیت موضوع یک یا گاهی همهٔ این روش‌ها را به‌کار می‌برد تا به واقعیت (همان‌گونه که هست)

دست یابد. عقل آدمی که قوه سنجش یافته‌ها با واقعیت است، همواره یافته‌های انسان را زیرورو می‌کند و آنها را با واقعیت‌های عرصه‌های تجربی، عقلانی، شهودی و وحیانی می‌سنجد و پیوسته غربالشان می‌کند تا به واقعیت نهایی دست یابد که علم یقینی است (مصباح‌یزدی، ۱۳۸۹، ص ۳۵-۳۹)؛ بنابراین پارادایم اسلامی در روش را می‌توان واقع‌گرایی عقلانی دانست، بدین معنا که انسان همواره در پی کشف واقع است. از آنجا که واقعیت‌های انسانی به چهار دسته حسی، عقلانی، شهودی و وحیانی تقسیم می‌شوند؛ انسان تلاش می‌کند واقعیت را در هر کدام از این چهار عرصه به دست آورد. قوه و سازوکار روان‌شناختی‌ای که همواره سره از ناسره را در چهار عرصه از هم جدا می‌سازد، عقل است (همان). این پارادایم از اصول زیر پیروی می‌کند:

بهره‌گیری از روش‌های مختلف

در دستگاه معرفتی انسان روش‌های متنوع شناخت به رسمیت شناخته شده است؛ زیرا درحقیقت شناخت گسترده و جامع انسان و ویژگی‌های او جز با استفاده از کلیه روش‌های متنوع میسر نیست و نمی‌توان تنها با تکیه بر یک روش به شناختی درست و همه‌جانبه از انسان دست یافت. این کثرت‌گرایی در روش‌ها و ابزار شناخت، راهیابی جامع و بهتری را به منظور شناسایی ظرایف و جزئیات انسان، شکل‌گیری شخصیت، تغییرات کمی و کیفی و نیز ویژگی‌های هر مرحله از تکون و تحول انسان در طول مراحل رشد فراهم می‌کند. هرچند داده‌های هر یک از این روش‌ها، درجه اتقان و اعتبار یکسانی ندارد، ولی دستگاه شناختی انسان هم به کمک اطلاعات حاصل از حواس ظاهری به شناخت ظواهر اشیا دست می‌یابد، هم از راه عقل و استفاده از استدلال‌های عقلی به ادراک کلیات می‌رسد، هم به کمک گزارش‌های نقلی و مراجعه به اسناد و مدارک به شناخت آنچه می‌پردازد که با حس و عقل قابل دسترسی نیست و هم با علم حضوری و شهود باطنی به شناخت خود و حالات درونی انسان دست می‌یابد؛ بنابراین می‌توان گفت رویکرد روان‌شناسی اسلامی در مسیر کشف واقعیت‌های بیرونی و شناخت قانونمندی‌های حاکم بر روان انسان راه‌های فراوانی وجود دارد.

صاحب‌نظران روش تحقیق در علوم رفتاری نیز بر تعدد راه‌های دستیابی به شناخت تأکید می‌کنند و «روش علمی» (تجربی) را صرفاً یکی از منابع شناخت (نه تنها روش شناخت) برشمرده‌اند و در کنار

آن از دیگر منابع شناخت نام برده، بلکه آنها را برای شناخت وضعیت موجود و دستیابی به شناخت همه‌جانبه و جامع‌الاطراف ضروری و لازم می‌دانند. مولی (۱۹۷۰) می‌نویسد: یک نقشه جغرافیایی از یک شهر نمودار وضعیت منطقه‌های مختلف آن شهر بوده، و رابطه کالبدی آنها را با یکدیگر را نشان می‌دهد. هرچه نقشه دقیق‌تر و تفصیلی‌تر باشد، واقعیات مربوط به منطقه‌ها بهتر تصویر شده است. کاربرد نقشه‌هایی که از دقت مورد نظر برخوردار است، فعالیت‌های مربوط را تسهیل می‌کند. حوزه‌های گوناگون دانش بشری به‌طور کلی و علوم رفتاری به‌طور اخص را می‌توان همانند نقشه‌هایی تصور کرد، اما این نقشه‌ها افزون بر اینکه پدیده‌ها و رابطه میان آنها را تصویر می‌کند به هدف‌های دیگری نیز تحقق می‌بخشد؛ از جمله تبیین عوامل به وجودآورنده این پدیده‌ها و پیش‌بینی چگونگی تحول آنها در آینده. در این صورت با دستیابی به شناخت در قلمرو یک حوزه دانش می‌توان به توصیف پدیده‌ها پرداخت، چگونگی رخداد آنها را پیش‌بینی کرد، نحوه کنترل آنها را آشکار نمود و سرانجام به مجموعه روابط نظری میان آنها دست یافت. به‌طور کلی انسان در سرتاسر تاریخ حیات خود، شیوه‌های مختلف برای تدوین نقشه‌ای از واقعیات جهان اطراف خود به کار برده است. منابع گوناگون انسان برای شناخت را می‌توان به شرح زیر دسته‌بندی کرد: الف) استناد به مقام صلاحیت‌دار؛ ب) شیوه‌های مبتنی بر سیر و سلوک؛ ج) شیوه خردگرایانه؛ د) روش علمی (مولی؛ به نقل از سرمد و همکاران، ۱۳۷۶، ص ۱۹).

بنابراین همان‌طور که روش‌شناسان علوم رفتاری نیز اذعان دارند، روش علمی (تجربی) تنها یکی از روش‌های شناخت در مسیر کشف قوانین، اصول و نظریه‌های حاکم بر پدیده‌ها و رویدادها است. سرمد و همکاران پس از نقل سخن مولی می‌نویسند: یکی از نخستین راه‌های شناخت که مورد استفاده بشر قرار گرفته، استفاده از نظرات و اطلاعات مراجع صلاحیت‌دار است. کتاب‌های مرجع و استفاده از آنها نیز خود نوعی مراجعه به مقام صلاحیت‌دار به شمار می‌رود. سیر و سلوک نیز یکی دیگر از راه‌های شناخت است. همین‌طور در شیوه خردگرایانه، مجموعه دانش از راه قوانین منطقی و استدلال (قیاسی) - استقرائی) کسب می‌شود. روش علمی تنها یکی از راه‌های رسیدن به شناخت است که کتاب‌ها و منابع روش‌شناسانه (روش تحقیق) در علوم رفتاری صرفاً به همین روش اخیر، یعنی «روش علمی» می‌پردازند (همان، ص ۲۰).

گفتنی است شناخت و معرفتی که در علوم انسانی معاصر از آن سخن به میان می‌آید، معرفت یقینی

بالمعنی الاخص (یقین صد درصد) نیست، بلکه شناختی است که بتوان به آن اعتماد کرد و اطمینان آور باشد؛ زیرا به این مرتبه از معرفت نیز «علم» گفته می‌شود و مردم در زندگی روزمره خود به این مرتبه از شناخت ترتیب اثر می‌دهند، به آن اعتماد می‌کنند و رفتارهایشان را بر این اعتماد شکل می‌دهند. عقلا و عرف افراد جامعه نیز بنا را بر واقع‌نمایی چنین مرتبه از علم می‌گذارند و بر آن اساس با یکدیگر تعامل می‌کنند؛ همچنین محققان و اندیشمندان در یافته‌های تجربی خود به آن اعتماد و تکیه می‌کنند و واقع‌نمایی و حکایت‌گری از بیرون و درون را تصدیق می‌کنند. قرآن نیز از این مرتبه شناخت با کلمه «علم» یاد می‌کند، مثلاً در دو آیه ۷۸ سوره نحل و آیه ۵ سوره حج، ضمن بیان اینکه انسان در بدو تولد، هیچ چیزی نمی‌داند و گویا ذهن او لوح سفیدی است که کم‌کم از طریق حواس و عقل انباشته می‌شود یا دقیق‌تر، تدریجاً همراه با دستیابی به صور ذهنی تحقق می‌یابد؛ همچنین انسان بر اثر طولانی شدن عمر و فرتوت شدن، تمام آن معلومات و دانسته‌های اکتسابی حصولی را از دست می‌دهد و همه آموزه‌ها یا اصولی را که فرا گرفته، بلکه گاه مفاهیم را فراموش می‌کند و هیچ‌یک از آنها را به یاد نمی‌آورد. در هر صورت براساس این دو آیه به مجموعه شناخت‌های انسان، اعم از آنچه از راه حس یا عقل حاصل می‌شود، «علم» گفته شده است؛ بدین‌سان از نگاه قرآن بر همه استدلال‌های عقلی و نیز اطلاعات و آگاهی‌هایی که از راه حواس برای انسان حاصل می‌شوند، علم و معرفت صادق است و این واژگان صرفاً به معرفت عقلی یا حسی یا معرفت یقینی بالمعنی الاخص اختصاص ندارند. بلکه قلمرو آنها عام و گسترده است (حسین‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۱۵۱).

هرچند یافته‌های دانش روان‌شناسی معاصر بیشتر متکی بر روش تجربی و استفاده از ابزار حواس ظاهری است، ولی به نظر می‌رسد شناخت تفصیلی (عمیق و همه‌جانبه) توانایی‌های ادراکی، قابلیت‌ها، انگیزه‌ها و تمایلات انسانی، راه درست درک زمینه‌ها و استعدادها و فعلیت‌هایی می‌باشد که سازنده انسان است؛ بنابراین کلیه روش‌هایی که در جهت شناخت انسان پیشنهاد می‌شوند، باید از عهده شناسایی تفصیلی این امور برآیند. روش شناخت موفق آن است که شناختی جامع و قابل اعتماد از کلیه توانمندی‌ها و ظرفیت‌ها و ویژگی‌های انسان به دست دهد (واعظی، ۱۳۹۱، ص ۷۴).

بنابراین نه‌تنها ضرورتی ندارد که از میان روش‌های شناخت، لزوماً یک روش منحصر به فرد برای شناخت انسان و ویژگی‌های او معرفی شود، بلکه ممکن است تحلیل روش‌ها، قلمرو و قابلیت‌های هر

یک از راه‌های شناخت، محققان را به این نتیجه برساند که راه معقول و درست، به کارگیری ترکیبی از چند روش شناخت می‌باشد. البته در روان‌شناسی معاصر دیدگاه غالب آن است که تنها روش شناخت پدیده‌های انسانی روش استفاده از حواس ظاهری و کمک گرفتن از حس و تجربه است، ولی باید اذعان کرد و پذیرفت که مشاهده رفتار افراد انسانی و مراحل رشد و یادگیری در کودک و بررسی و پژوهش تجربی در جنبه‌های روان‌شناختی و زیست‌شناختی انسان، اطلاعات مفیدی در زمینه ویژگی‌های تجربه‌پذیر آدمی در اختیار او می‌گذارد؛ با وجود این نمی‌توان حقیقت انسان را منحصرراً براساس این داده‌های تجربی تعریف کرد، زیرا بسیاری از ابعاد وجودی انسان از دسترس مشاهده و تجربه محقق خارج می‌باشد که از بیرون نظاره‌گر است؛ برای مثال حیات درونی انسان و گرایش‌های عمیق عاطفی و روحی او تجربه‌پذیر نیست و معمولاً آن دسته از پژوهشگرانی که سعی داشته‌اند انسان را با استفاده از روش تجربی تعریف کنند که قابل بررسی و تأیید است، ره به خطا برده و دچار مغالطه «کنه و وجه» شده‌اند. روح این مغالطه آن است که انسان یک جنبه از یک شیء را کنه و تمامیت آن شیء بیندارند (واعظی، ۱۳۹۱، ص ۷۴)؛ بنابراین بسیاری از تحقیقات علمی که درصدد شناسایی انسان و عوامل مؤثر در شخصیت و رفتار انسان بوده‌اند، از ابتلا به این مغالطه درمان نمانده‌اند. کشف هر یک از عوامل مؤثر در شخصیت و ماهیت و حیات انسانی، برخی از محققان و روان‌شناسان را به تعریف انسان براساس همان عامل و ویژگی سوق داده و بدون توجه به دیگر عوامل مؤثر در شکل‌گیری شخصیت و هویت انسان، دیگر ابعاد وجودی او را نادیده گرفته و یک بعد وجودی انسان را به جای همه شخصیت انسان قرار داده‌اند، مثلاً فروید بر یکی از غرائز انسان به مثابه عامل اصلی تشکیل‌دهنده هویت و شخصیت وی تأکید می‌ورزد یا روان‌شناسان رفتارگرا انسان را حیوانی با قدرت یادگیری بالا تعریف می‌کنند (همان، ص ۷۵).

از سوی دیگر با کمی دقت در روش تجربی مورد تأکید روان‌شناسی معاصر استفاده از علم حضوری و بهره‌گرفتن از روش شهود درونی به صورت مخفی و پنهان انجام می‌گیرد؛ زیرا وقتی محققان تجربی برای جمع‌آوری اطلاعات خود به سراغ آزمودنی‌ها می‌روند درواقع آنها در این روش برای جمع‌آوری اطلاعات از ابزارهایی مثل پرسشنامه و مصاحبه کمک می‌گیرند تا به کشف قانون‌مندی‌ها و ویژگی‌های موجود در انسان و چگونگی تغییرات در وی بپردازند. آنها به این شیوه تأکید بر روش مشاهده و تجربه عینی دارند، غافل از اینکه اگر خوب و با دقت کافی به این روش نگاه شود، مشخص خواهد شد محقق

برای گردآوری اطلاعات به‌طور پنهان و ناخواسته با روش درون‌نگری، داده‌های تحقیق را جمع‌آوری کرده است؛ زیرا وقتی آزمودنی‌ها می‌خواهند از ادراکات، احساسات و عواطف خود گزارشی را ارائه دهند و به سؤال‌های پرسشگر در مصاحبه پاسخ دهند یا یکی از گزینه‌های چندگانه را در یک پرسشنامه علامت‌گذاری کنند، باید به درون خود رفته و یافته‌های درونی‌شان را با درون‌نگری و علم حضوری مورد توجه قرار دهند و سپس آن را به آزمون‌گر (در مصاحبه) گزارش دهند یا روی فرم پاسخ در پرسشنامه منتقل کنند و بنویسند؛ درواقع این همان روش درون‌نگری و آگاهی حضوری است که به کمک آمده و به‌طور پنهان روش تجربی از آن بهره می‌گیرد. هرچند روان‌شناسی معاصر تصریح می‌کند روش تجربی فقط بر یافته‌های عینی و قابل مشاهده است و نباید از روش درون‌بینی کمک گرفت و به عبارتی دوره روش تحقیق درون‌بینی گذشته و مربوط به زمانی می‌باشد که روان‌شناسی در دامن فلسفه بوده است. شاید به همین دلیل باشد که ارنست کاسیرر در نقد روش تجربی روان‌شناسی معاصر بر روش درون‌بینی به‌عنوان یکی از روش‌های شناخت و تحقیق در علوم رفتاری تأکید می‌کند، گرچه آن را نیز کامل ندانسته بلکه ناقص می‌داند و معتقد است روش درون‌بینی فقط بخش کوچکی از انسان را می‌تواند بشناسد.

شاله (۱۹۲۹) می‌نویسد: هنگامی که روان‌شناس حیات درونی را در درون خود مطالعه می‌کند، روش ذهنی را به کار می‌برد و زمانی که حیات درونی را در نزد دیگران مطالعه می‌کند، روش عینی را به کار می‌برد. روش ذهنی نخستین روشی است که مطالعه نفسانیات از قدیم‌الایام به کار رفته است و به فقط از نیمه قرن نوزده میلادی به بعد روان‌شناسان به روش عینی توجه کرده‌اند! بعضی از روان‌شناسان این دو روش را کاملاً مقابل و مخالف یکدیگر تصور کرده و یکی را بر دیگری ترجیح داده‌اند، حال آنکه امروزه نظریه غالب این است که هر دو روش را باید با هم به کار بست؛ چنان‌که ریبو (یکی از روان‌شناسان فرانسه) که در ابتدا از روش ذهنی سخت انتقاد می‌کرد و در نشان دادن مزیت روش عینی می‌کوشید، سرانجام به اهمیت روش ذهنی اعتراف کرد و آن را روش اساسی در روان‌شناسی و حتی شرط لازم برای روش‌های دیگر دانست! (شاله، ۱۹۲۹؛ به نقل از مهدوی، ۱۳۷۸، ص ۱۸۰).

شاید بر همین اساس باشد که وونت، مؤسس مکتب اراده‌گرایی، مدعی بود که هرچند رویدادهای طبیعی را می‌توان بنابر وقایع پیش‌آیند توضیح داد، اما رویدادهای روان‌شناختی را نمی‌توان به این صورت توجیه کرد؛ بنابراین روش‌هایی که علوم طبیعی به کار می‌برند برای روان‌شناسی مناسب نیست. وونت معتقد بود اعمال

ارادی قانونمند هستند، ولی قوانین حاکم بر این اعمال را نمی‌توان به‌صورت آزمایشی بررسی کرد؛ بنابراین وونت باور داشت که کارکردهای عالی‌تر را نمی‌توان از طریق آزمایش بررسی کرد، بلکه فقط از راه تحلیل تاریخی و مشاهده طبیعی می‌توان آن را مورد مطالعه قرار داد (هرگنهان، ۱۳۸۹، ص ۳۸۱). روان‌شناسان پیرو این مکتب با طرح روش درون‌نگری روش شناخت دیگر فضای متفاوتی را برای شکل‌گیری شناخت انسان و آگاهی از پدیده‌های انسانی و قواعد حاکم بر وی به روی محققان گشودند.

برخی محققان گفته‌اند: «بدون توسل به روش درون‌بینی و بدون آگاهی حضوری بی‌واسطه از احساسات و عواطف و ادراکات و افکار نمی‌توان حوزه علم روان‌شناسی انسان را معین کرد؛ با وجود این باید قبول کرد که اگر فقط بخواهیم در همین راه گام برداریم، هیچ وقت نخواهیم توانست طبیعت جامع انسان را دریابیم. طریقه درون‌بینی، فقط آن بخش کوچکی از زندگی انسان را روشن می‌کند که تجربه فردی قادر به ادراک آن است و هیچ‌گاه نخواهد توانست بر میدان فراخ کلیه پدیده‌های انسانی دست یابد، حتی اگر موفق به جمع‌آوردن و آمیختن تمام اطلاعات بشویم، باز تصویری بسیار فقیرانه و گسیخته از واقعیت انسان خواهیم ساخت» (کاسیرو، ۱۳۷۳، ص ۲۴)؛ بنابراین بخشی از شناخت‌های انسان در گرو شناخت‌هایی است که از راه علم حضوری حاصل می‌شود چون انسان نفس خود، حالات روانی، صور ذهنی و افعال نفسانی خود (اراده) را با علم حضوری می‌یابد (نقد مکاتب، ص ۶۸).

روان‌تحلیل‌گران همچون فروید نیز روش تجربی متداول در روان‌شناسی را مورد نقد قرار داده‌اند و آن را تنها ملاک شناسایی قواعد حاکم بر انسان و رفتارهای انسانی نمی‌دانند و بر همین اساس به روش روان‌تحلیل‌گرایانه خود و روش بالینی تأکید می‌کنند که به نوعی به شهود درونی و دریافت‌های فردی روان‌تحلیل‌گر متکی است.

از سوی دیگر استفاده از روش عقلی و استدلال‌های فلسفی نیز در راه شکل‌گیری معرفت‌های انسان نقس اساسی دارد؛ زیرا بدون این راه نمی‌توان به قانونمندی‌ها و اصول کلی حاکم بر رفتار دست یافت و به عبارتی دیگر تعمیم‌دهی‌ها و تجریدها عقلانی نه کار حواس ظاهری است نه راه شهود درونی در آن نقش دارد، بلکه انسان از راه عقل و استدلال‌های فلسفی به ادراک کلیات دست می‌یابد. روان‌شناسان برای تعمیم‌دهی‌ها و رسیدن به کلیات و قواعد حاکم بر انسان و رفتار وی باید به کمک روش عقلی و استدلال‌های منطقی و کلی پس از ادراک جزئیات که از راه حواس ظاهری به دست می‌آید، اقدام به جعل آن قواعد بپردازد

وگرنه در سطح همان ادراک جزئیات خواهد ماند و نمی‌توانند حکم کلی صادر کنند و به سایر موارد جزئی حکم خود را تسری بخشند. ضمناً به کمک روش عقلی یک روان‌شناس خواهد توانست به وجود بعد غیرمادی انسان دسترسی پیدا کند و آن را به‌عنوان بعد دوم انسان مورد بحث و بررسی قرار دهد و از ارتباط بعد مادی و زیستی با بعد غیرمادی گفتگو کند وگرنه روان‌شناس نمی‌تواند با حواس ظاهری به شناسایی بعد غیرمادی پردازد، در محاسبات علمی خود وارد کند و از چگونگی ارتباط آن با دیگر ابعاد روان‌شناختی انسان سخنی به میان آورد. هرچند انسان به کمک حواس ظاهری و ابزارهای تجربی صرفاً می‌تواند ویژگی‌ها و خصوصیات مادی و تجربی انسان را بشناسد و آنها را بررسی کند.

روان‌شناسان با توجه به تأکیدی که بر روش تجربی می‌کنند به گزاره‌های نقل شده در منابع دینی در باره ابعاد روان‌شناختی انسان اهمیت چندانی نداده‌اند، بلکه بیشتر درصدد نقد و نفی آن برآمده‌اند؛ این روش که از آن به روش نقلی یاد می‌شود با تکیه بر متون دینی قابل اعتماد به معرفی ویژگی‌های انسان می‌پردازد که به یکی از راه‌های کسب اطلاعات درباره انسان منتهی می‌شود. براساس منابع اسلامی در این روش پژوهشگر با استفاده از داده‌های وحیانی (قرآن و روایات دارای شرایط) می‌تواند به اطلاعات فراوانی درباره انسان دسترسی پیدا کند که دستگاه آفرینش و هستی‌بخش جهان او را با تمام پیچیدگی‌ها و ظرایف وجودی‌اش خلق کرده است و از این راه به رمز و رازهای به ودیعه گذاشته شده و نهفته در وجود انسان توسط خالق، آگاهی پیدا کند؛ زیرا براساس منابع اسلامی و جهان‌بینی دینی، خالق هستی و انسان نسبت به هر کس دیگری به انسان و ویژگی‌های وی آگاه‌تر است، مثلاً قرآن در موارد فراوان می‌فرماید: «خدای متعال به بندگانش بصیر و آگاه است»^۱، یا آیاتی که در داستان خلقت حضرت آدم (ع) خدای متعال علم را به خود نسبت می‌دهد و می‌فرماید: «سپس علم اسماء (علم اسرار آفرینش و نامگذاری موجودات) را همگی به آدم آموخت، بعد آنها را به فرشتگان عرضه داشت و فرمود اگر راست می‌گویید اسامی اینها را برشمارید! خدا همه نام‌ها را به آدم آموخت، پس از آن همه آنان را به فرشتگان عرضه کرد و گفت اگر راست می‌گویید مرا از نام اینها خبر دهید؛ گفتند تو را تنزیه می‌کنیم، به ما دانشی آموختی که نداشتیم. دانای فرزانه تنها تویی. فرمود: ای آدم! آنها را از (اسامی و اسرار) این موجودات آگاه کن، هنگامی که آنها را آگاه کرد. خداوند فرمود: نگفتم من غیب آسمان‌ها و زمین را می‌دانم و نیز می‌دانم آنچه

۱. وَاللَّهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ (آل عمران، ۲۱).

را شما آشکار می‌کنید یا پنهان می‌داشتید»؛^۱ همچنین می‌فرماید: «و بدانید که به تحقیق خدای متعال به تمام امور و اشیا علیم و آگاه است».^۲ نیز می‌فرماید: «بدانید که به تحقیق خدای متعال به آنچه عمل می‌کنید بصیر و آگاه است»؛^۳ همچنین می‌فرماید: «و بدانید که خدای متعال به آنچه در درونتان است علم دارد».^۴ «پروردگارتان به آنچه در دل‌های شماست، دانتر است»^۵ یا می‌فرماید: «پروردگارتان به شما عالم‌تر است»؛^۶ همچنین می‌فرماید: «پروردگارت به آنچه در آسمان‌ها و زمین است آگاه‌تر است»؛^۷ همچنین می‌فرماید: «آیا خدای متعال عالم‌تر از شما نسبت به آنچه در قلوب جهانیان نیست؟!»^۸ و نیز می‌فرماید: «من به آنچه پنهان می‌کنید و آنچه علنی است آگاه‌تر هستم»؛^۹ همچنین می‌فرماید: «به درستی من به آنچه شما نمی‌دانید اعلم هستم».^{۱۰} در آیه‌ای دیگر خطاب به فرشتگان می‌فرماید: «آیا به شما نگفتم که من یقیناً پنهان آسمان‌ها و زمین را می‌دانم و به آنچه شما آشکار می‌کنید و به آنچه پنهان می‌دارید، دانایم؟».^{۱۱} برای شناخت یک پدیده چه راهی بهتر و قابل اعتمادتر از کسب اطلاعات از پدیدآورنده آن وجود دارد؟! برخی حقایق کلی یا جزئی است که نمی‌توان به‌وسیله روش‌های تجربی یا درون‌نگری و شهود باطنی و عقلی شناسایی و بررسی کرد؛ به عبارت دیگر واقعیت‌های خارجی در مورد انسان در دو سنخ کلی قرار دارند، یک سنخ از واقعیت‌ها از راه عقل یا تجربه قابل دستیابی هستند، اما برخی از واقعیت‌ها در مورد انسان فراتر از توان عقلی و تجربه انسانی قرار دارند. دستیابی به این واقعیت‌ها، تنها از راه وحی امکان‌پذیر است؛ بنابراین اگر در پژوهش‌های علمی در روان‌شناسی تنها به

۱. وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ (بقره، ۳۰-۳۳).

۲. وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَكُلُّ شَيْءٍ عِلْمٍ (بقره، ۲۳۲).

۳. وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَمَّا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (بقره، ۲۳۴).

۴. وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي أَنْفُسِكُمْ (بقره، ۲۳۶).

۵. وَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ (اسراء، ۲۵).

۶. وَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِكُمْ (اسراء، ۵۵).

۷. وَرَبُّكَ أَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (اسراء، ۵۶).

۸. أَوَلَيْسَ اللَّهُ بِأَعْلَمَ بِمَا فِي صُدُورِ الْعَالَمِينَ (عنکبوت، ۱۱).

۹. وَأَنَا أَعْلَمُ بِمَا أَحْفَيْتُمْ وَمَا أَعْلَنْتُمْ (ممتحنه، ۲).

۱۰. قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (بقره، ۳۱).

۱۱. قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ (بقره، ۳۴).

واقعیت‌های نوع اول و به روش عقلی یا تجربی بسنده شود، تصویر ناقص از مسائل انسانی ارائه می‌شود و بر این اساس، استفاده از منابع وحیانی در مطالعات دانش روان‌شناسی یک ضرورت است (نوری، ۱۳۸۹، ص ۱۰۴).

بهره‌گیری از روش‌های کمی و کیفی

معمولاً شناخت‌های انسان از یکی از منابع زیر سرچشمه می‌گیرد: ۱. گاهی با تجربه شخصی (اعم از تجربه درونی یا تجربه بیرونی) حاصل می‌شود، مثلاً شناختی که از احساس درد یا احساس شادی درونی خود حکایت می‌کند یا شناختی که از تجربه بیرونی به دست می‌آید. این نوع از شناخت‌ها جنبه فردی و شخصی دارد و بیشتر برای فرد تجربه‌کننده می‌تواند ارزش داشته باشد؛ ۲. گاهی سرچشمه شناخت انسان استدلال قیاسی است. همان فرایند فکری که فلاسفه با بهره‌جویی از قوانین منطقی از احکام کلی به احکام جزئی دسترسی پیدا می‌کنند. این منبع در علوم دقیقه‌ای همچون فلسفه، منطق و ریاضی و شبیه آن کاربرد دارد؛ ۳. استدلال استقرائی سومین منبع شناخت است که دانشمندان علوم طبیعی از آن استفاده می‌کنند و معتقدند نتایج عام درباره امور طبیعی را باید براساس واقعیاتی بنیان نهاد که از راه مشاهده مستقیم جمع‌آوری شده است! باورهای پیشین را باید کنار گذاشت و طبیعت را مستقیماً مشاهده کرد، واقعیات معین را جمع‌آوری نمود و از این یافته‌ها به یک تعمیم دست یافت؛ در واقع در استدلال استقرائی محقق از داده‌های مشاهده‌شده شروع می‌کند، سپس آنچه را مشاهده کرده، تعمیم می‌دهد. این تعمیم روابط بین پدیده‌های مشاهده‌شده را تبیین می‌کند. این منبع شناخت در علوم طبیعی به کار برده می‌شود؛ ۴. چهارمین سرچشمه شناخت مراجع آگاه و مطلع است. گاهی شناخت انسان از راه تجربه (درونی یا بیرونی) مشکل و حتی غیرممکن است. در چنین موارد افراد به یک مرجع مطلع و آگاه روی می‌آورند و پاسخ به سوال یا کشف مجهول را در نزد کسی جستجو می‌کنند که وی را آشنا و آگاه به مسئله می‌دانند و او را دارای صلاحیت لازم و کافی می‌دانند و سخن و دیدگاه وی را به مثابه حقیقت و مطابق با واقع می‌شناسند؛ همچنان که افراد مشکل حقوقی خود را با یک حقوقدان مطرح می‌کنند و نظر کارشناسی وی را درست می‌دانند یا دانش‌آموزان در مورد تلفظ یک کلمه به معلم خود مراجعه می‌کنند. این سیره و بنای عقلا در بسیاری از افراد متداول است، اطمینان روان‌شناختی را هم به دنبال دارد و عملاً

عموم افراد به آن پای‌بند هستند و ۵. پنجمین منبع شناخت روش علمی است، برخی بر این باورند^۱ که روش علمی ترکیبی از استدلال استقرائی و استدلال قیاسی است که نخست محقق به طور استقرائی از مشاهده به فرضیه و سپس به طور قیاسی از فرضیه به استنباط منطقی می‌رسد (بیابانگرد، ۱۳۸۶، ص ۲۶). اگر استنباط‌های قیاسی با پیکره سازمان‌یافته و دانش مورد قبول سازگار باشند، با گردآوری داده‌های تجربی بازهم مورد آزمون قرار می‌گیرند و بر مبنای شواهد و فرضیه‌ها، رد یا تأیید می‌شوند؛ به همین جهت است که فرق بین استدلال استقرائی با روش علمی را همین معرفی کرده‌اند که استفاده از فرضیه تفاوت اصلی بین روش علمی با استدلال استقرائی است؛ یعنی در روش علمی از فرضیه استفاده می‌شود، ولی در استدلال استقرائی فرضیه‌سازی نیست و با جمع‌آوری داده‌ها در موارد جزئی به یک حکم کلی درباره مسئله مورد بحث دسترسی می‌یابند. این منبع شناخت در علوم انسانی معاصر به رسمیت شناخته می‌شود و اندیشمندان و محققان علوم انسانی برای دستیابی به قانونمندی‌های حاکم بر رفتار انسان و کشف روابط بین متغیرهای انسانی از روش علمی بهره‌مند می‌شوند.

پژوهشگران علوم انسانی از جمله روان‌شناسان معاصر با سه رویکرد کمی، کیفی و نیز ترکیبی از این دو رویکرد درصدد کشف قانونمندی‌های حاکم بر رفتار انسان پرداخته‌اند. هرچند برخی محققان (لطف‌آبادی، ۱۳۸۸، ص ۱۳) معتقدند مبنای کلان علوم رفتاری و روان‌شناسی پژوهش‌های کمی است و مراحلی را که روان‌شناسان در روش تحقیق خود از آن نام می‌برند در ذیل همان پنجمین سرچشمه شناخت قرار داده‌اند! مثلاً جان‌دیویی^۲ روش تحقیق را به همان مراحل پنجگانه شکل‌گیری پرسش، گردآوری اطلاعات، فرضیه‌سازی، آزمون و در پایان بحث و نتیجه‌گیری می‌شناسد (دیویی، ۱۳۶۹). همان‌طور که سرمد نیز مراحل کشف و شناسایی قواعد و قوانین حاکم بر رفتار انسان را در همین روش علمی امکان‌پذیر می‌داند، معرفی می‌کند و به گونه‌ای روش علمی را به علوم رفتاری و روان‌شناسی اختصاص می‌دهد (سرمد، ۱۳۸۳، ص ۲۲). دلاور نیز این مراحل کشف واقعیات را به همین مراحل روش علمی در روان‌شناسی و علوم رفتاری اختصاص می‌دهد و معرفی می‌کند (دلاور، ۱۳۸۸).

۱. ر.ک. اسماعیل بیابان‌گرد، روش‌های تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، چاپ دوران، تهران، ۱۳۸۶، ص ۲۷.
2. Dewey, J.

روش‌های کمی

برخی مطالعات نشان می‌دهد بیش از ۹۰ درصد پژوهش‌های روان‌شناسان و دانشمندان علوم رفتاری بر روش کمی متمرکز است و کمتر از روش‌های کیفی یا ترکیبی استفاده می‌کنند (لطف‌آبادی و همکاران، ۱۳۸۶). ویژگی پژوهش‌های کمی آن است که پژوهشگران در فرایند پژوهش و نیز در نتایج با اعداد و ارقام سروکار دارند و از نمونه‌گیری و تحلیل آماری (اعم از توصیفی و استنباطی) استفاده می‌شود. این پژوهش‌ها معمولاً به دوشیوه طرح پیمایشی و طرح آزمایشی به اجرا در می‌آید. در طرح پیمایشی پژوهشگر با انتخاب گروه نمونه از یک جامعه آماری، زمینه توصیف کمی متغیرها را فراهم می‌کند و نتایج حاصل از مطالعه گروه نمونه و تعمیم آن به کل جامعه آماری به نتیجه‌گیری می‌پردازد. در طرح آزمایشی نیز پژوهشگر یک نمونه را شناسایی کرده، و با مداخله‌ای که روی گروه نمونه انجام می‌دهد به بررسی تأثیر آن می‌پردازد و در صورت داشتن شرایط به تعمیم‌دهی نتایج از گروه نمونه به جامعه آماری اقدام می‌کند (کرسول، ۱۳۹۴، ۲۵۲). برخی دیگر از محققان روش‌های کمی را در سه دسته (پیمایشی، رابطه‌ای، آزمایشی) دسته‌بندی می‌کنند (دلاور، ۱۳۸۷، ص ۸۵). گال و همکاران نیز طرح‌های تحقیق را در چهار دسته (توصیفی، علی-مقایسه‌ای، همبستگی و آزمایشی) طبقه‌بندی می‌کنند (گال و همکاران، ۱۳۸۳).

در مجموع روش تحقیق کمی در منابع مختلف از طبقه‌بندی‌ها و دسته‌بندی‌های گوناگونی برخوردار است، اما همه آنها در چند امر مشترک هستند؛ نخست آنکه روش تحقیق کمی ریشه در پارادایم اثبات‌گرایی یا پوزیتیویستی دارد. همان پارادایمی که باور دارد روش تحقیق در علوم انسانی همان روش تحقیق در علوم طبیعی است و تفاوتی بین علوم طبیعی و علوم انسانی در روش تحقیق نیست! به عبارت دیگر بنیان‌های روش‌شناختی علوم رفتاری و اجتماعی و علوم طبیعی مشترک است؛ در واقع نتیجه این سخن تقویت اصل «وحدت‌گرایی روش‌شناختی»^۱ یا «طبیعت‌گرایی روش‌شناختی»^۲ است؛ دوم آنکه روش تحقیق کمی اغلب به دنبال تبیین علی است. محقق در یک فرایند ساختار یافته منطقی قرار می‌گیرد که نخست از سطح نظریه شروع کرده، با استخراج و استنتاج قضایا و فرضیه‌ها اقدام به عملیاتی کردن متغیرها جهت سنجش و اندازه‌گیری می‌کند و در نهایت به قبول یا رد یا اصلاح فرضیه‌ها می‌رسد. انتظار آن است که در این رویکرد،

1. Methodological monism

2. Methodological naturalism

محقق به رابطه علیّ احتمالی دست یابد. آزمون تجربی روابط موجود در فرضیه‌های تحقیق و انتقال این روابط به مدل تحقیق درحقیقت ارزیابی روابط علیّ است که براساس آن روابط، تبیین واقعیت مورد مطالعه تحقق می‌یابد (ایمان، ۱۳۸۸، ص ۱۳۲) و امر سوم مشترک، توسعه و دامن‌زدن به کمیّت‌گرایی در روش تحقیق کمیّ است. محققانی که به روش تحقیق کمیّ پایبند هستند و به نوعی انحصار روش تحقیق کمیّ را دامن می‌زنند؛ در واقع کمیّت‌گرایی را مبنای اصلی و اساسی خود در روش تحقیق قرار می‌دهند. گفتنی است کمیّت‌گرایی در برخی مکاتب روان‌شناسی مانند رفتارگرایی رونق دارد که ریشه آن در عینیت‌گرایی، ماشین‌گرایی و ماده‌گرایی دارد (آذربایجانی، ۱۳۹۹، ص ۲۱۷). چنین مکاتبی سیطره کمیّت در روش تحقیق را پذیرفته‌اند. همان سیطره‌ای که رنه‌گون آن را به عنوان یکی از خصایص روحیه دنیای متجدد می‌داند. همان گرایش به تأویل همه امور به دیدگاه کمیّ است که در بینش‌های علمی قرون اخیر و در زمینه‌های مختلف حتی در علوم اجتماعی به‌روشنی تمام دیده می‌شود. وی می‌نویسد تقریباً می‌توان عصر ما را به زمانه‌ای تعریف کرد که از نظر ماهیت، عصر سیطره کمیّت شمرد (گنون، ۱۳۶۱). وی ضمن نقد ریشه‌های تمدن و فرهنگ مغرب‌زمین با نگارش کتابی به نام «سیطره کمیّت و علائم آخرالزمان» از این واقعیت علمی پرده برمی‌دارد و آن را نقد و ارزیابی می‌کند (همان).

با نگاهی به منابع اسلامی می‌توان گفت استفاده از روش‌های پژوهش کمیّ به عنوان یکی از روش‌های پژوهش در علوم انسانی از جمله دانش روان‌شناسی به رسمیت شناخته می‌شود. اهمیت و جایگاه اندازه‌گیری‌های کمیّ در زندگی را می‌توان از برخی آیات قرآن به خوبی دریافت. در یکجا قرآن می‌فرماید: «خدا برای هر چیزی اندازه مشخصی (وقدری خاص) قرار داده است».^۱ در جای دیگر می‌فرماید: «هر چیزی پیش خدا اندازه و مقدار مشخصی دارد (و معلوم است)»؛^۲ همچنین قرآن می‌فرماید: «و هیچ چیزی نیست مگر آنکه خزانه‌هایش نزد ماست و آن را جز به اندازه معین نازل نمی‌کنیم».^۳ خزاین همه اشیا پیش خداست و به قدر و اندازه مشخصی (برای مخلوقات) نازل می‌کنیم. این آیات و شبیه آن دلالت بر کاربست اندازه‌گیری‌های کمیّ در محاسبات جهان و هستی دارد و در اموری که کمیّت و سنجش‌های

۱. قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا (طلاق، ۴).

۲. وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ (رعد، ۹).

۳. وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ (حجر، ۲۲).

کمی می‌تواند روشننگری داشته باشد، مورد تأیید منابع دینی قرار گرفته است؛ بنابراین محاسبات آماری و سنجش‌های کمی وقتی در جهان هستی از جایگاه مشخصی برخوردار است، می‌توان در معرفت‌های علمی و شناخت‌هایی بهره جست که به کشف قانونمندی‌های حاکم بر انسان کمک می‌کند. البته استفاده از سنجش‌های کمی و آمار و ارقام در علوم انسانی نمی‌تواند راه منحصر به فردی دانست و از روش‌های دیگر خود را محروم کرد؛ به عبارت دیگر نمی‌توان با گسترش روش پژوهش کمی به «سیطره کمیّت» اقدام کرد! این همان اشتباه روش‌شناسانه‌ای است که رنه گنون فیلسوف فرانسوی نیز پذیرش سیطره کمیّت را پست‌ترین و ظلمانی‌ترین مرتبه عالم هستی می‌داند (ره‌گنون، ۱۳۶۱).

از سوی دیگر ارزیابی اندیشمندان از بیشتر مسائل و امور روان‌شناسانه منحصر به کمیّت نیست، در ترازوی اندازه‌گیری‌های کمی قرار نمی‌گیرد و نیازمند روش‌های غیرکمی است، مثلاً حالات باطنی یا وضعیت‌های روان‌شناختی و معنوی انسان‌ها یا قابل اندازه‌گیری‌های کمی نیست یا قابل تبدیل به کمیّت نیست تا بتوان به وسیله ابزارهای سنجش کمی آنها را با اعداد و ارقام به محاسبه درآورد و نشان داد! به عبارت دیگر روش تحقیق کمی با چالش‌هایی روبه‌رو است که عبارتند از: ۱. وحدت‌گرایی روش‌شناختی در علوم انسانی و علوم طبیعی؛ ۲. عدم تفاوت میان انسان و دیگر موجودات؛ ۳. انحصار معرفت علمی معتبر در استفاده از حواس قابل مشاهده؛ ۴. عدم توجه به نقش و دخالت هر گونه اندیشه متافیزیکی در زمینه احساسات یا تجربه انتزاعی در قلمرو دانش علمی؛ ۵. بی‌توجهی به کبرای کلی پنهان در تعمیم‌دهی‌های قضایا و گزاره‌های علمی منتج از استقرا و ۶. عدم امکان سنجش برخی از احوالات باطنی روان‌شناختی انسان با روش تحقیق کمی.

روش‌های کیفی

تبارشناسی روش کیفی نشان می‌دهد پژوهشگران در کشورهای صنعتی با این روش به مشاهده زندگی، فرهنگ، آداب، سنن و عادات مردم کشورهای غیرصنعتی می‌پرداختند و درصدد آن بودند که با شناخت عمیق و گسترده مردم این سرزمین‌ها بهتر و بیشتر بر آنان مسلط شوند و به تأمین منابع مالی و سیاسی کشور خود اقدام کنند. به تدریج این روش از مردم‌شناسی و قوم‌شناسی به دیگر رشته‌های علوم انسانی سرایت کرد و در علوم‌ی همچون تعلیم و تربیت، روان‌شناسی، ارتباطات و همانند آن راه یافت.

روی‌آورد جدید محققان به روش کیفی شاید به دلیل وجود برخی ناکارآمدی‌ها و محدودیت‌های پژوهشی بود که آنها در فرایند روش تحقیق کمی با آن روبه‌رو می‌شدند. این تغییر روی‌آورد به گونه‌ای پیش رفت که در همان سال‌های آغازین قرن ۲۱ میلادی انواع چشمگیری از روش‌های کیفی رونق بیشتری پیدا کرد و در مطالعات علمی خود از آن استفاده کردند؛ در واقع روش‌های متعدد و چندگانه رویکرد کیفی، ویژگی ابزاری و خشک روش کمی را نداشت و متناسب با نوع و ماهیت مسئله مورد بررسی برای خدمت به مسائل علوم انسانی اجتماعی و نیز جهت کشف معنا و فهم دنیای اجتماعی یا فردی قرار می‌گرفت.

روش‌شناسان همیشه با رشد گسترده و متنوع از روش‌های کیفی به طور مستمر مواجه هستند؛ چه بسا ترکیبی از روش‌های کیفی در روش‌شناسی علوم مختلف به کار می‌رود. برخی پژوهشگران و متخصصان در روش تحقیق روش‌های تحقیق کیفی را تا هفده نوع روش نام برده‌اند (گال و همکاران، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۱۳۰۶). ضمناً همه روش‌های کیفی در دانش روان‌شناسی کاربرد ندارد یا قابل کاربست نیست! بنابراین هرچند روش‌های پژوهش کیفی به طور عمده در علوم اجتماعی به وجود آمده و رشد کرده، اما با توجه به شواهد موجود در پژوهش‌ها در روان‌شناسی نیز بخشی از روش‌های کیفی کاربرد داشته و حتی رو به افزایش است (آذربایجانی، ۱۳۹۹، ص ۲۲۸).

همان‌طور که روش تحقیق کمی ریشه در پارادایم اثبات‌گرایی یا پوزیتیویستی داشت، روش تحقیق کیفی نیز ریشه در پارادایم تفسیری و انتقادی دارد (ایمان، ۱۳۸۸، ص ۱۴۱). پارادایم تفسیری بر این باور است که بین علوم طبیعی و علوم انسانی تفاوت اساسی وجود دارد، واقعیت از راه تجربه و تفسیر تجربه از جهان و به وسیله خود افراد خلق می‌شود و به همین دلیل معتقدند که دنیای اجتماعی را می‌توان به لحاظ ذهنی تجربه کرد، نه به لحاظ عینی و مستقل از رفتار مردم! این پارادایم تأکید زیادی بر گردآوری اطلاعات غیرتجربی دارد و روش اصلی آنها همان گردآوری اطلاعات، مصاحبه‌های غیرساختاریافته و مشاهده مشارکتی است؛ همچنین توجه زیادی به معنا، تجارب شخصی و معناداری پدیده‌ها و تجربه‌های ذهنی و روش‌های گردآوری اطلاعات غیرتجربی دارد. پارادایم انتقادی نیز که دیگر خاستگاه روش تحقیق کیفی است بر تفاوت بین علوم اجتماعی با علوم طبیعی تأکید دارد و معتقد است که آگاهی انسان زمانی پر معنا و مهم است که مردم به صورت جمعی عمل کنند، نه فردی؛ البته به شرط آنکه در

راستای تغییر دنیای اجتماعی باشد! همچنین به باور این پارادایم معرفت و شناخت علمی از راه فهم و درک روابط غیرتجربی (دنیای جهان اجتماعی را قابل مشاهده ساخته است) امکان‌پذیر می‌شود! دنیای اجتماعی باید در کلیت آن درک و فهمیده شود؛ هرچند مطالعه اجزا و قسمت‌های دنیای اجتماعی امکان‌پذیر است، ولی سودمند نیست چون اجزای دنیای اجتماعی مرتبط و تحت‌تأثیر همدیگرند. بر مبنای پارادایم انتقادی نیز روش گردآوری اطلاعات معتبر، مشاهده، مصاحبه متمرکز (عمیق) و توسعه مدل‌های مفهومی نظری از ساخت‌های پنهان و فرایند در جامعه است! (همان، ص ۲۲۹).

روش تحقیق کیفی نیز با چالش‌هایی مواجه است که عبارتند از: ۱. در برخی موارد پژوهشگر را با خطر نسبی‌گرایی در شناخت و تکیه بر تجربه‌های شخصی خود روبه‌رو می‌کند تا نتواند خصوصیات مشترک بین افراد را در محاسبات معرفتی خود مورد محاسبه قرار دهد؛ ۲. بسنده کردن به شیوه‌های مصاحبه و مشاهده مشارکتی مانع از شناخت فراگیر و همه‌جانبه می‌شود و نمی‌تواند زمینه‌ساز دستیابی به قوانین علمی تعمیم‌یافته شود، بلکه نیازمند مطالعه مسئله در یک نمونه گسترده و فراگیر است تا بتوان با استفاده از روش کمی به تعمیم نتایج از یک گروه نمونه فراگیر به یک جامعه آماری اقدام کرد و ۳. انحصار بر تبیین اجتماعی همه پدیده‌ها یکی دیگر از چالش‌ها و محدودیت‌هایی می‌باشد که پارادایم انتقادی (به عنوان یکی از خاستگاه‌های روش‌های تحقیق کیفی) با آن مواجه است؛ زیرا روان‌شناسان در مطالعات سبب‌شناختی خود به عوامل زیستی - فیزیولوژیک یا عوامل روان‌شناختی فردی دست می‌یابند که نمی‌توان به تبیین اجتماعی آن پرداخت.

روش‌های پژوهش ترکیبی

با توجه به دو دسته از چالش‌هایی که هر یک از روش‌های کمی و کیفی با آنها روبه‌رو شدند، روش‌شناسان به روش‌های پژوهش ترکیبی^۱ روی آوردند. هرچند بهره‌گرفتن از روش پژوهش تلفیقی در مقایسه با هر یک از دو روش کمی و کیفی دشوارتر باشد و نیازمند اشراف علمی در به کارگرفتن مناسب است، اما ماهیت مسئله مورد تحقیق می‌تواند نقش اساسی در به‌کارگیری روش کمی و کیفی داشته باشد. اگر ماهیت مسئله به مسائل و عوامل دورنی آزمودنی مرتبط باشد، می‌توان از روش‌های پژوهش کیفی همچون روش

درون‌نگری^۱ یا روش بالینی^۲ یا روش شرح‌حال‌نگاری^۳ استفاده کرد: الف) روش درون‌نگری بر آنچه آزمودنی درباره خود بیان می‌کند، تکیه می‌شود و توصیف و تحلیل وی از خود و مشاهده درون‌فردی و توصیف احساسات درونی مورد توجه است؛ ب) در روش بالینی پدیده‌های روانی با تکیه بر تحلیل شخصی و مشاهده‌ای نزدیک به آزمودنی و بر بالین وی مطالعه، بررسی و نتیجه‌گیری می‌شود و ج) روش شرح‌حال‌نگری نیز زندگی‌نامه شخص براساس مدارک موجود، رویدادهای به‌یادماندنی و کارهای شخصی بازسازی می‌شود، اما اگر ماهیت مسئله به مسائل و عوامل بیرونی مرتبط باشد از روش تحقیق کمی بهره گرفته شده، در قالب آمار و ارقام در یک گروه نمونه به بررسی نقش آن عوامل خارجی و عینی پرداخته می‌شود تا بتوان آن را در یک جامعه آماری تعمیم داد. البته برخی محققان ضمن تأکید بر ضرورت همخوانی بنیادهای نظری دو روش کمی و کیفی، معتقدند در روش‌شناسی تحقیق، واقعیت عینی و واقعیت ذهنی آن‌قدر از هم دور نیستند که این دو مقوله را مقابل همدیگر دانست؛ بنابراین استفاده از روش تلفیق کمی و کیفی، تعارضی بین این دو روش را به دنبال ندارد و بهره‌گیری از هر دو روش کمی و کیفی در مطالعات روان‌شناختی و علوم رفتاری امکان‌پذیر است (لطف‌آبادی، ۱۳۸۸، ص ۱۷۲). پس در کنار بهره‌جستن از روش‌های پژوهش کمی، استفاده از روش‌های پژوهش کیفی، مسیر ضروری هر محقق است که می‌خواهد رویکرد واقع‌نگرانه به مسائل متنوع روان‌شناسانه داشته باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

پارادایم مختار در رویکرد روان‌شناسی اسلامی «پارادایم واقع‌گرایی عقلانی» است؛ زیرا این رویکرد در مسیر کشف واقعیت‌های بیرونی و شناخت قانونمندی‌های حاکم بر روان انسان است. از سوی دیگر با توجه به آنکه واقعیت‌های انسانی به چهار دسته حسی، عقلانی، شهودی و وحیانی تقسیم می‌شوند، پژوهشگر درصدد کشف واقعیت در هر یک از این چهار عرصه برخورد آید؛ همچنین از آنجا که قوه و سازوکار روان‌شناختی‌ای که سره از ناسره را تشخیص می‌دهد، در این چهار عرصه قوه عقل انسان است، آن را عقلانی برشمرده‌اند. در مجموع این پارادایم از اصولی پیروی می‌کند که عبارتند از:

-
1. introspection
 2. Clinical method
 3. Case history

۱. بهره‌گیری از روش‌های مختلف؛ کثرت‌گرایی در روش‌ها و ابزار شناخت زمینه را برای شناسایی ظرایف و جزئیات انسان، شکل‌گیری شخصیت، تغییرات کمی و کیفی و نیز ویژگی‌های هر مرحله از مراحل تحول انسان، بهتر فراهم می‌کند. دستگاه شناختی انسان هم به کمک اطلاعات حاصل از حواس ظاهری به شناخت ظواهر اشیا دست می‌یابد، هم از راه عقل و استفاده از استدلال‌های عقلی به ادراک کلیات می‌رسد، هم به کمک گزارش‌های نقلی و مراجعه به اسناد و مدارک به شناخت آنچه می‌پردازد که با حس و عقل قابل دسترسی نیست و هم با علم حضوری و شهود باطنی به شناخت خود و حالات درونی انسان دست می‌یابد؛ بنابراین رویکرد روان‌شناسی اسلامی در مسیر کشف واقعیت‌های بیرونی و شناخت قانونمندی‌های حاکم بر روان انسان راه‌های فراوانی را به رسمیت می‌شناسد.

۲. بهره‌گیری از روش‌های کمی و کیفی؛ با توجه به چالش‌ها و موانعی که در هر یک از دو روش کمی و روش کیفی، استفاده از روش تلفیقی کمی - کیفی در رویکرد اسلامی می‌تواند راهگشا باشد. دیگر رویکردهای روان‌شناسی معاصر نیز به چنین تلفیقی عملاً پایبند هستند و در مطالعات خود به کار بسته‌اند. منابع اسلامی مطالعات کمی را به طور موجه جزئی و در قلمرو موضوعات کمی به رسمیت می‌شناسد. همان‌طور که گاهی مطالعات نیازمند روش‌های کیفی است، مثلاً گاهی پژوهشگر تصمیم می‌گیرد در یک موقعیت طبیعی، مشکلات، نقص‌ها، ضعف‌ها یا پیامدهای ناشی از فقدان یک نیاز روان‌شناختی را مطالعه کند؛ بنابراین اگر پژوهشگری بخواهد وضعیت دلبستگی^۱ (پیوند عاطفی بین نوزاد با مادر) را بررسی کند، نیازمند یک موقعیت طبیعی و غیرآزمایشگاهی است. در چنین مطالعاتی نه امکان پژوهش کمی وجود دارد و نه اصول اخلاقی و حرفه‌ای اجازه می‌دهد به ایجاد محیط آزمایشگاهی و مصنوعی اقدام کند؛ از این‌رو برای آنکه به مشاهده و سنجش پیامدهای ناشی از جدایی عاطفی بین نوزاد و مادر (به طور مصنوعی) پردازد، باید با روش بالینی و در موقعیت‌های طبیعی به مشاهده تغییرات کیفی ناشی از آن اقدام کند.

۳. بهره‌گیری از مطالعات تجربی جهت محک‌زدن؛ گاهی مسئله مورد پژوهش یک مسئله‌ای است که تاکنون درباره آن یا هیچ پژوهشی صورت نگرفته و یا بسیار اندک است. در چنین مواردی نیز امکان پژوهش به روش کمی عملاً امکان‌پذیر نیست، بلکه نخست با روش کیفی مبنای نظری چنین مسئله‌هایی

1. attachment

مطالعه می‌شود تا زمینه مطالعه آن در یک محیط عینی و خارجی فراهم شود و با مطالعات تجربی آن مسئله را محک زد.

۴. گاهی نیز برخی مسائل مشتمل بر پرسش‌های پژوهشی و موضوعات کلیدی و اساسی است که شفافیت کافی ندارد و نیازمند روشنگری و تعیین حدود نظری آن است. مفهوم‌شناسی کافی در این قلمرو نیازمند مطالعات زبان‌شناسانه و مفهوم‌شناسانه می‌باشد که در قلمرو مطالعات کیفی است نه پژوهش‌های کمی.

منابع

- آذربایجانی، مسعود (۱۳۹۹)، فلسفه روان‌شناسی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- آیزنک، هانس یورگن (۱۳۷۹)، افول امپراتوری فرویدی، ترجمه یوسف کریمی، تهران: سمت.
- ایمان، محمد تقی (۱۳۸۸)، مبانی پارادایمی، روش‌های تحقیق در تحقیق کمی و کیفی در علوم انسانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسین‌زاده، محمد (۱۳۸۷)، معرفت لازم و کافی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- دلاور، علی (۱۳۸۷)، روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، تهران: نشر ویرایش.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- دیوبی، جان (۱۳۶۹)، منطق تئوری تحقیق، ترجمه علی شریعتمداری، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- روش‌های تحقیق در علوم رفتاری عباس بازرگان - الهه حجازی
- سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه (۱۳۷۶)، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: انتشارات آگاه.
- سه‌یر، اندرو (۱۳۸۸)، روش در علوم اجتماعی: رویکردی رئالیستی، ترجمه عماد افروغ، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شاله، فلیسین (۱۳۷۸)، شناخت روش علوم یا فلسفه علمی؛ ترجمه یحیی مهدوی، تهران: دانشگاه تهران.
- کاسیرو، ارنست (۱۳۷۳)، رساله‌ای در باب انسان، ترجمه بزرگ نادرزاده، چ ۲، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کرسول، جان دلبلیو (۱۳۹۴)، طرح پژوهش رویکردهای کمی، کیفی و ترکیبی، ترجمه علیرضا کیامنش و مریم دانای طوسی، تهران: جهاد دانشگاهی.
- کوهن، تامس س. (۱۹۶۲)، ساختار انقلاب‌های علمی، ترجمه سعید زیباکلام، تهران: سمت.
- گال، مردیت؛ بورگ، والتر؛ گال، جوپس (۱۳۸۳)، روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ترجمه علیرضا نصر و همکاران، تهران: سمت و دانشگاه شهید بهشتی.
- گنون، رنون (۱۳۶۱)، سیطره کمیّت و علائم آخرالزمان، ترجمه علی محمد کاردان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۸۸)، روشنشناسی پژوهش در روان‌شناسی و علوم تربیتی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۲)، روشن تحقیق کیفی، ضد روش: منطق و طرح در روشنشناسی کیفی، تهران: نشر جامعه‌شناسان.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۹)، آموزش عقاید، قم: جامعه مدرسین.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۷)، اخلاق در قرآن، تحقیق و نگارش محمدحسین اسکندری، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- نوری، نجیب‌الله (۱۳۸۹)، آشنایی با مقدمات روش تحقیق در روان‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

References

- Ādharbāyjānī, Mas'ūd (1399/2020). *Falsafeh-ye Ravān-shenāsī* [Philosophy of Psychology]. Qom: Pažūheshgāh-e Ḥawzeh va Dāneshgāh. [In Persian]
- Audi, Robert (1995). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. Cambridge University Press.
- Bāzargān, 'Abbās, & Ḥejāzī, Elāheh. *Raveshhā-ye Taḥqīq dar 'Olūm-e Raftārī* [Research Methods in Behavioral Sciences]. Tehran: Enteshārāt-e Āgāh. [In Persian]
- Cassirer, Ernst (1373/1994). *Resāleh 'ī dar bāb-e Ensān* [An Essay on Man] (B. Nāderzādeh, Trans., Vol. 2). Tehran: Pažūheshgāh-e 'Olūm-e Ensānī va Moṭāle'āt-e Farhangī. [In Persian]
- Choudhury, M. A. (1989). *Islamic Economic Co-Operation*. London: Macmillan Press LTD.
- Creswell, John W. (1394/2015). *Tarḥ-e Pažūhesh: Rūy kardhā-ye Kammī, Keyfī va Tarkībī* [Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches] ('A. Kīāmanesh & M. Dānā-ye Tūsī, Trans.). Tehran: Jihād-e Dāneshgāhī. [In Persian]
- Dehkhodā, 'Alī-Akbar (1373/1994). *Lughat-nāmeḥ* [Dictionary]. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Delavar, 'Alī (1387/2008). *Ravesh-e Taḥqīq dar Ravān-shenāsī va 'Olūm-e Tār-bīyatī* [Research Method in Psychology and Educational Sciences]. Tehran: Nashr-e Vīrāyesh. [In Persian]

- Dewey, John (1369/1990). *Manteq-e Sūrī-ye Tahqīq* [Logic: The Theory of Inquiry] ('A. Sharī'atmadārī, Trans.). Isfahan: University of Isfahan. [In Persian]
- Eysenck, Hans Jürgen (1379/2000). *Ofūl-e Emperātūrī-ye Freydī* [The Decline and Fall of the Freudian Empire] (Y. Karīmī, Trans.). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Gall, Meredith, Borg, Walter, & Gall, Joyce (1383/2004). *Raveshhā-ye Tahqīqī-ye Kammī va Keyfī dar 'Olūm-e Tarbiyatī va Ravān-shenāsī* [Quantitative and Qualitative Research Methods in Educational Sciences and Psychology] ('A. Naşr et al., Trans.). Tehran: SAMT & Shahīd Beheshtī University. [In Persian]
- Guénon, René (1361/1982). *Seytareh-ye Kammīyat va 'Alā'em-e Ākhar al-Zamān* [The Reign of Quantity and the Signs of the Times] ('A. M. Kārdān, Trans.). Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī. [In Persian]
- Hood, J. R., Ralph, W., Peter, C., Hill, & Spilka, Bernard (2009). *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*. The Guilford Press, New York.
- Hoseynzādeh, Moḥammad (1387/2008). *Ma'refat-e Lāzem va Kāfī* [Necessary and Sufficient Knowledge]. Qom: Mo'asseseh-ye Āmūzeshī va Pažūheshī-ye Emām Khomeynī. [In Persian]
- Īmān, Moḥammad-Taḳī (1388/2009). *Mabānī-ye Pārādāymī, Raveshhā-ye Tahqīq dar Tahqīq-e Kammī va Keyfī dar 'Olūm-e Ensānī* [Paradigmatic Foundations: Research Methods in Quantitative and Qualitative Research in Humanities]. Qom: Pažūheshgāh-e Ḥawzeh va Dāneshgāh. [In Persian]
- Kuhn, Thomas S. (1962). *Sākhtār-e Enqelābhā-ye 'Elmī* [The Structure of Scientific Revolutions] (S. Zībākalām, Trans.). Tehran: SAMT. [In Persian]
- Loṭfābādī, Hoseyn (1388/2009). *Ravesh-shenāsī-ye Pažūhesh dar Ravān-shenāsī va 'Olūm-e Tarbiyatī* [Research Methodology in Psychology and Educational Sciences]. Qom: Pažūheshgāh-e Ḥawzeh va Dāneshgāh. [In Persian]
- Meşbāḥ Yazdī, Moḥammad-Taḳī (1377/1998). *Akhlāq dar Qur'an* [Ethics in the Qur'an] (Researched and Written by M. H. Eskandari). Qom: Mo'asseseh-ye Āmūzeshī va Pažūheshī-ye Emām Khomeynī. [In Persian]
- Meşbāḥ Yazdī, Moḥammad-Taḳī (1389/2010). *Āmūzesh-e 'Aqā'ed* [Teaching of Beliefs]. Qom: Jāme'eh-ye Modarresīn. [In Persian]
- Moḥammadpūr, Aḥmad (1392/2013). *Ravesh-e Tahqīq-e Keyfī, Żedd-e Ravesh: Manteq va Tarḥ dar Ravesh-shenāsī-ye Keyfī* [Qualitative Research Method, Anti-Method:

- Logic and Design in Qualitative Methodology]. Tehran: Nashr-e Jāme'eh-shenāsān. [In Persian]
- Moses, Jonathon, & Torbjörn L. Knutsen (1998). *Ways of Knowing: Competing Methodologies in Social and Political Research*. pp. 12-13.
 - Nūrī, Najībollāh (1389/2010). *Āshnā'ī bā Moqaddamāt-e Ravesh-e Taḥqīqī dar Ravān-shenāsī* [Introduction to Research Methodology in Psychology]. Qom: Mo'asseseh-ye Āmūzeshī va Pažūheshī-ye Emām Khomeynī. [In Persian]
 - Sarmad, Zahrā, Bāzargān, 'Abbās, & Hejāzī, Elāheh (1376/1997). *Raveshhā-ye Taḥqīqī dar 'Olūm-e Raftāri* [Research Methods in Behavioral Sciences]. Tehran: Enteshārāt-e Āgāh. [In Persian]
 - Sayer, Andrew (1388/2009). *Ravesh dar 'Olūm-e Ejtemā'ī: Rūykardī Re 'ālīsī* [Method in Social Science: A Realist Approach] ('Emād Afrūgh, Trans.). Tehran: Pažūhesh-gāh-e 'Olūm-e Ensānī va Moṭāle'āt-e Farhangī. [In Persian]
 - Sayer, R. Andrew (1992). *Method in Social Science: A Realist Approach*.
 - Shāleh, Filīsīn (1378/1999). *Shenākht-e Ravesh-e 'Olūm yā Falsafeh-ye 'Elmī* [Understanding the Method of Sciences or Philosophy of Science] (Y. Mahdavi, Trans.). Tehran: University of Tehran. [In Persian]
 - Silverman, David (2000). *Doing Qualitative Research: A Practical Handbook*. London: Sage.
 - Wright Mills, C. (2000). *The Sociological Imagination*. Oxford University Press, USA.
 - Wulff, David M. (1997). *Psychology of Religion: Classic & Contemporary*. John Wiley & Sons, INC, New York.